

ПРИВАТНИЙ ЗАКЛАД ВИЩОЇ ОСВІТИ
«МІЖНАРОДНИЙ КЛАСИЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені ПИЛИПА ОРЛИКА»

О. В. Грищенко

ПРАКТИКУМ ІЗ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Навчальний посібник

Миколаїв
«Іліон»
2020

УДК 811.161.2
Г 85

РЕЦЕНЗЕНТИ:

Нор Катерина Федорівна – кандидат педагогічних наук, доцент, доцент кафедри психології та педагогічної освіти ПЗВО «Міжнародний класичний університет імені Пилипа Орлика»;

Ситченко Анатолій Люціанович – доктор історичних наук, доцент, професор кафедри української мови та літератури Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського;

Філатова Оксана Степанівна – доктор філологічних наук, професор, професор кафедри соціально-гуманітарних дисциплін Національного університету кораблебудування імені адмірала Макарова

*Рекомендовано до друку вченою радою
Приватного закладу вищої освіти «Міжнародний класичний університет
імені Пилипа Орлика»
(протокол № 7 від 26. 02. 2020 р.)*

Грищенко О. В.

Г 85 Практикум із сучасної української мови : навчальний посібник / О. В. Грищенко. — Миколаїв : Іліон, 2020. — 102 с.

ISBN 978-617-534-576-4

У посібнику запропоновано розглянути питання про походження, умови формування і розвитку української мови, а також з'ясувати основні риси усних та писемних стилів мови. Посібник структуровано за розділами «Фонетика», «Фонологія», «Орфоепія», «Графіка», «Орфографія», «Лексикологія», «Фразеологія».

Видання буде корисним викладачам, учителям, методистам, здобувачам вищої освіти, а також тим, хто цікавиться рідною мовою.

УДК 811.161.2

ЗМІСТ

ТЕОРЕТИЧНИЙ БЛОК	4
Тема 1. Вступ. Загальні відомості про сучасну українську мову та її розвиток.....	4
Тема 2. Фонетика української мови.....	12
Тема 3. Голосні та приголосні звуки української мови, їхня фонетична характеристика	14
Тема 4. Склад. Наголос.....	21
Тема 5. Фонологічна система української мови.....	27
Тема 6. Орфоепія української мови.....	30
Тема 7. Українська графіка	34
Тема 8. Українська орфографія.....	38
Тема 9. Лексикологія української мови.....	39
Тема 10. Фразеологія української мови	73
ПРАКТИЧНИЙ БЛОК	94
Тема: Предмет і завдання фонетики. Голосні та приголосні звуки, їх класифікація.....	94
Тема: Асиміляція приголосних. Дисиміляція приголосних. Спрощення приголосних	
Тема: Склад. Наголос. Фонологічна система української мови. Морфологія української мови	95
Тема: Орфоепія. Українська графіка. Виникнення і розвиток письма.....	96
Тема: Українська орфографія	97
Тема: Слово як основна одиниця мови.....	97
Тема: Українська лексикографія. Типи словників. Фразеологія української мови.....	98
РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА.....	100

ТЕОРЕТИЧНИЙ БЛОК

Тема 1. Вступ. Загальні відомості про сучасну українську мову та її розвиток

Мова – найвагоміше надбання кожної людини і найбільша суспільна цінність. Мова – явище водночас індивідуальне й соціальне: воно обслуговує і кожну людину, й усе суспільство. Основні її функції: оформлення думок (мислетворча) і міжлюдське спілкування (комунікативна). Мова однаково спрямована як у внутрішній, психологічний, так і в зовнішній, соціальний світ людини. Завдяки цьому вона виконує визначальні особистісні і суспільні функції:

об'єднувчу – мова об'єднує людей, створює в них відчуття групової єдності, групової ідентичності, сприяє перетворенню населення на суспільство;

організуючу – мова є засобом планування, мобілізації зусиль, адекватного передавання волі від одних структур суспільства до інших;

інформаційну – мова забезпечує здатність підтримувати й відтворювати високу інтенсивність внутрішніх зв'язків, якими поширюються інтелектуальні й моральні імпульси, що пронизують суспільство;

когнітивну – мова є засобом пізнання та освоєння навколишнього світу й поширення набутих знань серед членів усього суспільства;

аккумулятивну – мова нагромаджує, зберігає й передає життєво важливий суспільно-історичний досвід від покоління до покоління.

Ці функції мова найуспішніше виконує лише тоді, коли вона виворена певним суспільством, пристосована саме до його менталітету й умов існування, і стала спільним надбанням для всіх його членів.

Для ефективного користування мовою її необхідно не тільки знати, а й відчувати, розуміти її структуру, внутрішні закономірності й закони. Людина протягом життя збагачує свій словник, оволодіває виражальними засобами рідної мови. Змалку дитина засвоює мову від батьків, у дитячому садочку

від оточення, у школі – вивчаючи шкільні предмети; пізніше – спілкуючись з іншими людьми, читаючи різноманітну літературу, пізнаючи навколишній світ.

Усвідомлення мови як системи, яка має свої закони і внутрішню логіку, досягається вивченням закономірностей її фонетичного ладу, будови слова, словотвору, групування лексики, взаємовідношень між словами та їхніми значеннями, поділу слів на частини мови, побудови словосполучень і різновиду речень, формування тексту. Завдяки тривалому розвитку українська мова має струнку звукову й чітку граматичну системи, впорядковані виражальні засоби.

Мова є суспільно-історичним явищем, оскільки вона служить і знаряддям пізнання навколишнього світу, і засобом закріплення різноманітного досвіду, набутого людьми в процесі їхнього суспільного життя. У мові відзеркалено всі надбання народу в процесі його розвитку, завдяки чому сучасники активно використовують досягнення предків, а створене в наш час і закріплене у мові залишиться здобутком для нащадків.

Вивченню сучасної української мови як державної надається велике значення в системі народної освіти. Українська мова є провідною навчальною дисципліною і в середніх загальноосвітніх закладах різного типу, і на гуманітарних факультетах вищих навчальних закладів. Тому **завданням курсу** „Сучасна українська мова з практикумом” є забезпечення теоретичної і практичної підготовки студентів, а саме:

- набути основні відомості про мову як суспільне та історичне явище, про структуру і закономірності її розвитку;
- ознайомити з різними науковими поглядами мовознавців на деякі складні лінгвістичні поняття і процеси;
- розглянути найважливіші для вищої і загальноосвітньої школи питання фонетики і фонології, звуковимови та наголошення слів, сучасного правопису, багатства та різноманітності лексичної та фразеологічної систем сучасної української мови;
- допомогти оволодіти нормами сучасної української літературної мови, виробити міцні практичні навички мовного аналізу, грамотного письма і високої культури мовлення, бережного ставлення до слова.

Вивчення курсу розпочинається розглядом питання про походження, умови формування і розвитку української мови, з'ясування основних рис усних та писемних стилів мови. Студенти мають ознайомитися з особливостями територіальних діалектів, оскільки, по-перше, для з'ясування окремих мовних явищ необхідно звертатися до діалектних форм слів, по-друге, вчителям доводиться працювати в умовах діалектного оточення.

У розділах „Фонетика і фонологія” та „Орфоепія” зосереджується увага на співвідношення звука мовлення і фонем, на різновиди і причини історичних та позиційних чергувань звуків, зміни їх у потоці мовлення. Знання цього матеріалу дає можливість науково обґрунтувати методику навчання грамоти і фонетики. Відомості з орфоєпії допоможуть оволодіти вимовними нормами сучасної української літературної мови, зрозуміти причини відхилення від цих норм, щоб попереджати, помічати та виправляти помилки у мовленні своїх вихованців.

У розділі „Графіка й орфографія” розглядається звукове значення букв, співвідношення між буквами і звуками та правописні норми відповідно до останньої, четвертої, редакції „Українського правопису”. Знання даного матеріалу потрібні при навчанні грамоти та виробленні навичок грамотного письма.

Розділи: „Лексика і фразеологія”, „Лексикографія” – передбачають вивчення лексичного багатства і різноманітності мови, принципів класифікації лексики за походженням, сферою вживання тощо. Студенти ознайомляться з різними типами словників, вироблять навички роботи з ними, що знадобиться їм у практичній діяльності.

У процесі вивчення всього курсу сучасної української літературної мови принагідно будуть розглядатись питання стилістики, що сприятиме збагаченню мови студентів, привчатиме їх бережно ставитись до слова, дбати про культуру свого мовлення і мовлення своїх вихованців.

Українська мова як засіб спілкування функціонує в Україні з населенням близько 47 млн. осіб, із яких 85% назвали її рідною і понад 70% яких є українцями за національністю. Українська

мова – засіб об’єднання українців, що проживають у багатьох країнах світу: Молдові, Казахстані, Киргизстані, в Росії, Польщі, Чехії, Словаччині, Румунії, Угорщині, Сербії, Хорватії, Канаді, США, Бразилії, Австралії та ін. країнах. За кількістю тих, хто розмовляє нею, українська мова посідає 15–20 місце у світі.

“Мова – це форма нашого життя, життя культурного й національного, це форма національної організації... І поки живе мова –житиме й народ яко національність” (Іван Огієнко). Національна мова – спільна мова всієї нації, національною мовою українського народу є українська мова. Це історично створена мовна єдність, в яку входить вся сукупність мовних засобів українського народу. Основою національної мови є літературна мова. Крім того до національної мови входить:

- 1) Територіальні діалекти (південно-східний, північний, західний).
- 2) Професіоналізми.
- 3) Соціальні жаргони – мова людей, об’єднаних спільністю інтересів.
- 4) Просторіччя.

У світі налічують від 3500 до 5000 мов. Усі вони за спорідненістю поділяються приблизно на 40 сімей. Найчисельнішою є індоєвропейська мовна сім’я: вона налічує понад 150 мов, якими користуються 2 млрд. 172 млн. осіб. Слов’янські мови, якими користуються близько 290 млн. осіб, належить саме до індоєвропейських мов.

Слов’янська група сформувалась до 1 тис. до н. е. й існувала до IV ст. н. е. Після IV ст. за лексичними, фонетичними, граматичними особливостями та географічним розміщенням мови слов’янських народів поділилися на 3 групи:

Східнослов’янські	Західнослов’янські	Південнослов’янські
Українська	польська	болгарська
російська	чеська	сербська
білоруська	словацька	хорватська
давньоруська (мертва)	кашубська	македонська
	верхньолужицька	словенська
	нижньолужицька	старослов’янська (мертва)
	полабська (мертва)	латиниця
		глаголиця

Історія слов'янських мов свідчить про спільність походження їх з одного джерела – праслов'янської мови-основи. Доказом цього є спільність фонетичної, граматичної і лексичної основ. Слов'янські мови зберігають більшість голосних і приголосних спільнослов'янської мови (не в усіх позиціях):

а – з давніх індоєвропейських **а** та **о** (сад, садити – укр.; sad, sadzic – польс.; садя –болг.; садити – серб.-хорв.).

о – з а та о: око – укр.; око – польська; око – чеська; око – болг.; око – серб.

Губні й зубні приголосні: укр. – брат; п'ять, віз, три; польська – brat, piес, woz, trzy;

болг. – брат, пет, возя, три; серб., хорв. – брат, пет, воз три.

Чергування: укр. – сміх, смішу;

болг. – смях, смешен; серб., хорв. – смех, смешити се.

Усім слов'янським мовам властиві ті самі **частини мови**, багато в них спільних іменникових, прикметникових і дієслівних закінчень, спільних рис у побудові речень. Слова, що належать до спільнослов'янської лексики, становлять основу лексичної системи кожної сучасної слов'янської мови. Вони часто вживаються в повсякденному спілкуванні. Це назви органів тіла, людей за їхніми родинними зв'язками, знарядь і предметів праці, домашніх і диких тварин, риб, комах; ці слова позначають життєво необхідні дії, трудові процеси:

укр. – кінь, косити, пісня; рос. – конь, косить, песня;

болг. – кон, кося, песен; серб, хорв. – конь, косити, песма;

Спільнослов'янськими словами є деякі **числівники**: один, два, вісім, десять, сто, двісті; **займенники**: я, ти, ми, він, ви, мій, твій, весь; **прислівники**: там, тоді, де, гірко, вчора; **прийменники і сполучники**: в, до, без, за, у, а. Однак слов'янські мови в процесі історичного розвитку набули й багато нових рис, що становлять їх регіональні та індивідуальні особливості. Наприклад, сх. слов. мовам властива така фонетична риса, як повноголосся: звукосполученням **оро, оло, ере, еле** у зах. слов. мовах відповідають **ро, ло, ре, ле**:

Сх. сл.	Зах. сл.	Півд.сл.
Укр.	польська	болг.
Молоко	mleko	мляко
Береза	bzoza	бреза
Золото	zloto	злато

В морфології: сх. сл. мови в О в. іменників однини II в. твердої групи мають закінчення *ом*, зах сл. мови – *ем*: укр. – братом, польська – *bratem*, чеська – *bratrem*.

Кожна мова, хоч як вона близька до інших мов, споріднених з нею, розвивається за власними законами і характеризується власною фонетичною системою, граматичною будовою та словниковим складом.

У процесі історичного розвитку класового суспільства виникає могутня феодальна держава – Київська Русь, яка протягом X ст. об'єднала всі східнослов'янські землі. Етнічна єдність східних слов'ян знайшла підтримку в єдності державно-політичній, що призвело до мовного зближення. У межах К. Р. на основі східнослов'янських племен і їх діалектів відбувалося формування єдиної давньоруської народності і єдиної давньоруської мови. Зближенню сх. сл. діалектів сприяла давньоруська літ. мова, єдина на всій території К. Р. та мова багатогранної народної творчості. В епоху К. Р. давньоруською мовою написані такі спільні для всіх східних слов'ян пам'ятки літератури, як "Слово о полку Ігоревім", "Ізборники Святослава 1073 і 1076 рр.", "Повість временних літ", юридичні і ділові пам'ятки: "Руська Правда", Новгородські берестяні грамоти. З прийняттям християнства (988 р.) на Русі поширилась старослов'янська мова, що збагатила давньоруську.

Утворення єдиної для всіх сх. слов'ян давньоруської мови не могло нівелювати всі діалектні відмінності, успадковані від попередньої доби, а існування відносно відособлених феодальних князівств в межах К.Р. сприяло виникненню нових місцевих особливостей у давньоруській мові, внаслідок чого складалася більш-менш помітна її лексична, граматична і фонетична диференціація (утворення нових територіальних діалектів).

У сер. XIII ст. К.Р., послаблена внутрішніми суспільно-політичними суперечностями, не витримала ординської навали й припинила існування. Це спричинилося до послаблення інтеграційних процесів, до активізації існуючих мовних рис і виникнення нових. Утворюються три народності. На північному сході, в Ростовсько-Суздальській землі, а потім в Московському

князівстві в цей час об'єднуються всі східні (пізніше північно-західні) руські землі, тут формується російська народність.

На території західноруських земель починає складатися білоруська народність, якими пізніше заволоділа Литва. Українська народність формується на території південно-західної частини колишньої К.Р. – на Київщині, Переяславщині (нині Полтавщина), Чернігівщині, Волині, в Галицькій землі, на Закарпатті і Буковині.

Таким чином, укр, біл., рос. народності виникли з одного спільного джерела – давньоруської народності, а їх мови – з діалектів давньоруської мови.

Українській мові порівняно з російською та білоруською властиві індивідуальні риси. У **фонетиці** (основні):

- а) голосний [і] на місці давньоруської [и]: укр. літо, сіно; рос. лето, сено; біл. лета, сена;
- б) голосний [і] з [о] та [е] в новому закритому складі (після занепаду редукованих): укр. віл, сіль; рос. вол, соль; біл. вол, соль;
- в) голосний [е] змінюється на [о] після шиплячих та перед твердим приголосним: укр. чого, пшоно, щока; рос. чего, пшено, щека; біл. чаго, пшано, шчака;
- г) дзвінка вимова приголосних перед глухими та в кінці слова: укр. [книжка]; рос. [книшка]; біл. [кнішка];
- д) злиття [ы] та [и] в один звук [и]: укр. син, синій; рос. сын, синий;
- е) втрата м'якості приголосного перед [е], [и]: дерево,
- ж) збереження м'якості [ц]: укр. вулиця, палець; рос. улица, палец.

У **морфології** (деякі):

- а) закінчення **-ові, -еві** поряд з **-у** у давальному відмінку однини іменників чоловічого роду: укр. братові, синові, брату, сину; рос. брату, сыну; біл. брату, сыну;
- б) закінчення **-ою, -ею** без паралельний **-ой, -ей** в орудному відмінку іменників жіночого і чоловічого роду І відміни та прикметниках і займенниках: укр. рукою, землею; рос. рукою – рукой; землёю – землём; біл. рукою – рукой, зямлёю – зямлём;

- в) пом'якшення зубних приголосних у прикметникових суфіксах **-ськ, -цьк, -зьк**: укр. київський; рос. киевский; біл. кіевскі;
- г) утворення стягнених форм прикметників: укр. біла – білая; синю – синюю;
- д) закінчення **-мо** в дієсловах І особи множини: укр. ходимо, рос. ходим.

У синтаксисі:

- а) вживання коротких форм прикметників у функції означення: Ясен місяць, зелен гай. У рос. та біл. мовах короткі форми прикметників вживаються лише в присудковій функції: Путь далёк. Дзень ясен;
- б) вживання форми родового відмінка однини іменників чоловічого роду у функції додатка: укр. взяв ножа, олівця; рос. взял нож, карандаш; біл. узяў нож.

У лексиці:

Багаття, баритися, виробництво, гарний, окремих, зозуля, лелека, важіль, цап, січень, жовтень, завірюха, хуртовина, хурделиця.

Українська мова почала формуватися як самостійна з XIV ст. Є інші версії: Бурячок – з VI ст.

Етапи розвитку української літературної мови:

1. XIV–XVII ст. стара або давня укр. літ. мова.
2. Друга половина XVII–XVIII ст. – літ. мова початку формування так званої укр. буржуазної нації (в цей період народна мова перетворюється в національну).
3. Перша половина XIX ст. до Шевченка – зародження нової української літературної мови.
4. Друга половина XIX ст. – поч. XX ст. – сучасна українська мова.
5. Літературна мова нашого часу.

Тема 2. Фонетика української мови

Розділ науки про мову, який вивчає звуковий склад мови називається **фонетикою**.

Завдання:

1. Вивчення способів творення звуків.
2. Вивчення акустичних особливостей звуків.
3. Вивчення функцій звуків мови.
4. Вивчення звукових змін (асиміляція, дисиміляція, чергування, спрощення).

Основні одиниці фонетики (об'єкти фонетики): звук, склад, наголос, інтонація.

Фонетика пов'язана з:

Орфоепією – всі вимовні правила базуються на основі фонетики (наприклад, дзвінки звуки в кінці складу, слова не оглушуються: [дуб], [книжка], але кі[x]ті, ні[x]ті, дьо[x]тю, ле[x]кий, во[x]кий).

Графікою – для передачі звуків існують спеціальні знаки (напр., знаки **т і ь** передають звук [т'], знак **я** – [ja] в слові яблуко, [а] в слові рядок).

Орфографією – зіставлення написання з вимовою (віднісши [в ідн іш:и]).

Морфологією – при виділенні морфем обов'язково враховувати їх звуковий склад (поле [поле], поля [пол а]; діяч [д'іj- ач]). Комплексні звукові зміни зумовлюють зміни морфемної будови слова (**птаство** – у слові відбулися асиміляція, накладання: птах + ств + о → пташство → птасство → птаство).

Синтаксисом – зв'язок синтаксичних одиниць з інтонаційною завершеністю, інтонаційна вмотивованість типів речень, пауза, мелодика.

Граматиною – зміна граматичного значення може залежати від зміни, наприклад, кінцевого звука у слові (стіна, стіни, стіні, стіну).

Лексикологією – будь-яке слово складається із звуків, а різниця у звуковому значенні, наприклад, слів **мало, мило** пов'язане із різницею у значенні цих слів.

Звуки і склади як фонетичні одиниці мови.

Звук – це найменша, далі вже неподільна одиниця, що виокремлюється в результаті спеціального фонетичного аналізу і вимовляється за одну артикуляцію.

Склад – це вимовна одиниця, в яку входять складові і нескладові звуки. Склади виокремлюються при членуванні мовного потоку мовлення.

Аспекти вивчення мовних звуків.

1. **Акустичний** (фізичний) враховує, що звуки мови – фізичне явище: а) при класифікації голосних і приголосних враховуються тони і шуми; б) при визначенні типів наголосу (музичний тип – враховується висота, силовий, динамічний тип – сила, інтенсивність, кількісний тип -- тривалість); в) при визначенні причин звукових змін, бо якість звуків може залежати від сусідніх звуків, від позиції в слові (напр., **молотьба** – **б** впливає на **т**).

2. **Артикуляційний** (анатоמו-фізіологічний) – звуки людської мови творяться мовним апаратом. Мовні органи поділяються на активні та пасивні (вихід на класифікацію). **Артикуляція** – робота мовних органів, спрямована на творення звуків.

3. **Лінгвістичний** (фонологічний) – мовний апарат утворює велику кількість звуків, але не всі вони враховуються у мовленні, бо не будь-які звуки важливі для спілкування.

Мовний апарат. Робота мовних органів при утворенні голосних і приголосних звуків.

Мовний апарат складається з :

1. Дихального апарату (діафрагма, легені, бронхи, дихальне горло або трахея).
2. Гортань із голосовими зв'язками.
3. Надставна труба, що складається з 3-х порожнин (рота, носа, зіва).
4. Органи артикуляції (вимовляння): язик, зуби, губи, піднебіння, язичок.

Рухомі мовні органи

язик, губи, м'яке піднебіння

Нерухомі мовні органи

зуби, тверде піднебіння, ясна.

Пасивні

тверде піднебіння, зуби, носова порожнина

Активні

голосові зв'язки, задня стінка глотки, м'яке піднебіння, язик, губи.

Залежно від участі голосу й шуму, звуки поділяють на голосні та приголосні.

Тема 3. Голосні та приголосні звуки української мови, їхня фонетична характеристика

Голосні – це звуки, при утворенні яких органи мовлення не створюють перешкод струменеві видихуваного повітря.

Що лежить в основі класифікації голосних звуків української мови?

Їхні акустичні та анатомічно-фізіологічні характеристики, тобто беруться до уваги звучність цих звуків і особливості роботи мовних органів.

Найактивнішим органом при творенні голосних звуків є язик.

1. Рух язика по горизонталі (цим визначається місце творення голосних звуків або ряд). В українській мові розрізняють голосні переднього, середнього, заднього ряду.

2. Рух язика по вертикалі (цим визначається спосіб творення голосних звуків). Розрізняють голосні високого, середнього, низького піднесення.

3. За участю губ розрізняють лабіалізовані (огублені) і нелабіалізовані (неогублені) звуки.

Позиційні чергування голосних у ненаголошених і наголошених складах.

Позиційні – це такі чергування, що зумовлені фонетичною позицією звуків у мові (під фонетичною позицією розуміємо позицію щодо наголосу, щодо місця, щодо розташування голосних відносно твердих і м'яких приголосних).

Не відбувається позиційного чергування: у закінченнях (**веселий**); якщо сполучний звук (**полезахисний**); на початку слова (**еволюція**).

У ряді слів чергування **у – в** взагалі не відбувається (**вправа, вклад, влада; ударник, указ, умова**). У деяких словах зміна **в** на **у** неможлива тому, що пов'язана із зміною основного значення слова: **вклад – уклад, вправа – управа**. Зовсім не чергуються **у – в** у словах іншомовного походження: *уран, утопія* та у власних назвах: *Урал, Уругвай, Врубель*.

Не змінюється **і** на **й**: при зіставленні понять (*батьки і діти*); перед словом, що починається на **й** (*Юра і Йосип, верби і явори*); у заголовках книг, журналів, газет („*Війна і мир*”).

Приголосні – звуки, при утворенні яких струмінь видихуваного повітря натрапляє на різні перепони, що їх створюють органи мовлення. **Приголосні** – це звуки людської мови, в утворенні яких бере участь шум з більшою або меншою домішкою муз. тону, утворювані у надгортанній порожнині (рот, ніс) при подоланні експіраторним струменем повітря повної (**б, п, в**) чи часткової (**ж, з**) перепони мовних органів.

В основі класифікації приголосних звуків лежить:

1) **Участь шуму і голосу** (фонаційні ознаки)

сонорні: в, ј, р, л, л, н, н, м;

шумні: б - п, д - т, д - т, з - с, з - с, г - х, г - к, ж - ш, дз - ц, дз - ц, дж - ч, дж - ч, ф.

Які приголосні називаються шумними, а які сонорними?

2) **Дія активних мовних органів (місце творення)**. Місце – стихання активних органів із пасивними, наприклад, звук **д** – кінчик язика (актив.) впирається у зуби (пасив.).

Губно-губний: **б, п, в, м**

Губно-зубний: **ф, в**

Передньоязикові: **д – т, д – т, з – с, з – с, дз – ц, дз – ц, ж – ш, дж – ч, р – р, л – л, н – н**

Середньоязикові: **ј**

Задньоязикові: **г, к, х**

Глотковий: **г**

- 3) За способом творення
- **зімкнені** (проривні: *г - к, д - т, б - п*), носові (*м, н, н*), боковий (*л, л*);
 - **вібрант** (*р, р*);
 - **фрикативні, щілинні** (*з - с, ж - ш, в, й, г, ф, х*);
 - **зімкнено-щілинні, африкати** (*дж - ч, дз - ц, дз - ц*).

Співвідносні пари приголосних.

Співвіднесеність приголосних за дзвінкістю - глухістю.

Які приголосні називаються дзвінками? (при вимові яких голосові зв'язки дрижать, утворюється слабший від шуму голос).

Які приголосні називаються глухими? (вони утворюються тільки шумами, голосу зовсім немає, немає дрижання голосових зв'язок).

Дзвінкі	б	д	д	з	з	ж	дз	дз	дж	г	г	--
Глухі	п	т	т	с	с	ш	ц	ц	ч	к	х	ф

Співвіднесеність приголосних за твердістю - м'якістю.

М'якшення досягається додатковим наближенням спинки язика до твердого піднебіння.

Оскільки піднесення спинки язика до твердого піднебіння буває різним, серед тих приголосних, які набули пом'якшення виокремлюються:

- а) власне м'який **й** (спинка язика найближче до твердого піднебіння);
- б) м'які (палатальні) **д, т, н, л, р**;
- в) пом'якшені (палаталізовані) **з, с, дз, ц**;
- г) напівпом'якшені (напівпалаталізовані) губні **б, п, в, м, ф** перед *і*: [м істо в ікно]; шиплячі **ж, ч, ш** перед *і* та при подовженні: [ж інка збіж:а]; задньоязикові **к** [к іно], **х** [х ім іја]; *глотковий г* [г ірко].

М'які	д	з	с	дз	ц	н	л	р	т
Тверді	д	з	с	дз	ц	н	л	р	т

Б, п, в, м, ф, г, к, х, ж, ш, дж, ч не мають пар за м'якістю - твердістю.

Співвіднесеність приголосних за шиплячістю – свистячістю.

За слуховим сприйняттям одні приголосні називаються **шиплячими** (піднебінні), а інші – **свистячими** (зубними).

Шиплячі	ж	ч	ш	дж
Свистячі	з, з	ц, ц	с, с	дз, дз

Зміни приголосних у потоці мовлення

Асиміляцією приголосних звуків називається пристосування вимови одного звука до вимови іншого, сусіднього з ним, у результаті чого виникає уподібнення за голосом (звучністю), за м'якістю, за свистячістю-шиплячістю. Уподібнення виникає тому, що у мовному потоці рекурсія попереднього звука може накладатися на екскурсію наступного, і при цьому звуки впливають один на одного.

Асиміляція спостерігається переважно у мовному потоці, однак в поодиноких випадках вона фіксується на письмі:

- фіксується написання преф.с- перед к, п, т, ф, х (спитати, сховати);
- в словах тхір, натхнення, натхнути (дъхор – тхір);
- засвідчується прогресивна асиміляція, що зумовила подовження (життя [ж е т': а]).

Різновиди асиміляції:

За позицією звуків асиміляція є контактна (суміжна) – уподібнення сусідніх звуків і дискантна (несуміжна, на віддалі) – асиміляція звуків, що не стоять у слові поряд. Наприклад, чечевиця д.-р. сочевиця, залізо д.-р. желъзо

За широтою охоплення звука асиміляція буває повною і неповною (частковою). **Повна**, якщо звуки різняться однією ознакою, а всі інші – спільні. Наприклад, в слові жувати звуки [з] і [ж] – шумні, передньоязикові, фрикативні, дзвінкі; відмінність лише і тому, що [з] – свистячий, а [ж] – шиплячий жувати [ж: у в а т и], дочці [д о ц':і].

Часткова асиміляція можлива між такими приголосними, які мають дві і більше відмінних ознак, а уподібнення відбувається за однією. Наприклад, в слові вокзал звуки [к] і [з] мають

такі відмінні ознаки: [к] – задньоязиковий, проривний, глухий; [з] – передньоязиковий, фрикативний, дзвінкий; спільна ознака – [к] і [з] є шумні приголосними [в о г з а л].

За напрямком дії розрізняють прогресивну і регресивну асиміляції.

Регресивна простежується тоді, коли наступний приголосний впливає на попередній. **Прогресивна** асиміляція відбувається, коли попередній звук впливає на наступний.

Дисиміляція приголосних, її різновиди.

Дисиміляція – це фонетичне явище, при якому один з двох однакових чи подібних звуків у межах одного слова замінюється іншим, артикуляційно близьким (Словник лінгвістичних термінів).

Дисиміляцією (від лат. несхожий) називається заміна одного з двох однакових щодо способу творення приголосних на інший звук, відмінний щодо способу творення (М. Т. Доленко). Під час дисиміляції відбувається заміна в слові однієї з двох однакових чи подібних фонем іншою, артикуляційно близькою (П. С. Дудик).

Розподібнення, як і уподібнення буває регресивним та прогресивним (за напрямком дії).

Регресивна дисиміляція відбувається, якщо розподібноється попередній приголосний звук.

Прогресивна дисиміляція, якщо розподібноється наступний приголосний звук.

За тим, які звуки взаємодіють (за позицією звуків), розрізняють дисиміляцію **суміжну** та **на віддалі (несуміжну)**, **дискантну**.

За наслідками – орфоепічна (тільки у вимові), орфографічна – (закріплена на письмі). **Дисиміляція** відбувається в мовленні рідше ніж асиміляція, однак частіше за асиміляцію фіксується на письмі.

Суміжна дисиміляція буває:

Регресивною

1. Зміна звукосполучення **кт** на **хт**: кѣто – кто – хто. Після занепаду редукованого поруч опинилися два проривні звуки. Внаслідок розподібнення звук [к] змінився на фрикативний [х]. Отже, спільна ознака в творенні цих звуків зникла.

2. Зміна чн (із чьн) шн: *рушник, рушниця, мірошник, со-
няшник, сердешний, торішній, дворушний* (ручьникъ –
мьрошникъ). Розподібнившись з наступним [н], звук [ч] втра-
тив у цьому звукосполученні елемент противності, властивий
йому, як африкаті ([ч] – [т] + [ш]) і замінився на фрикативний
[ш].

Проте більшість слів сучасної української мови в звукоспо-
лучці –чн- дисиміляції не зазнає: *значний, місячний, безпечний,
пшеничний, нічний, точний, увічнення, наочність, музич-
ний, кличний, сполучник*.

3. Сучасна українська мова зберігає наслідки давньої дис-
иміляції в групах приголосних *дт, тт*, яка відбита в ній у чер-
гуванні *д – с, т – с*:

веду – вести, бреду – брести, мету – мести, плету – плести.

Це чергування давнє і обумовлене дією закону відкритого
складу (вед-ти, плед-ти). У такій позиції *д, т*, закриває склад.
Саме тому закон відкритого складу зумовив дисиміляцію в гру-
пах *дт, тт* і зміну її на *ст*, оскільки с у позиції перед т нале-
жить до одного складу з наступним голосним і відкриває склад:
ве-сти, пле-сти.

Прогресивна суміжна дисиміляція:

– зміна шш і жш на шч і жч при творенні простої форми
вищого ступеня прикметників:

висший – вищий – вишчий (вищий) наступний звук
розподібноюся на африкат;

нижший – нижчий – нижчий; ближший – ближчий –
ближчий; дорожший – дорожчий – дорожчий.

До регресивних **несуміжних** розподібнень належать:

– зміна одного з однакових *р* на *л*, одного з двох *л* на *р*:

рыцар – лицар регресивна несуміжна дисиміляція

коридор – колидор

лабораторія – лабораторія

До прогресивних **несуміжних** розподібнень належать:

серебро (ст. слов. сьребро) срібло – прогресивна несуміжна дисиміляція

верблюд (ст.слов. вельблюдъ) – регресивна дисиміляція.

Дисиміляція на віддалі відбувається при переході слів:

- з діалектів у літературну мову і навпаки;
- в результаті запозичень;
- в дитячому мовленні.

Спрощення в групах приголосних.

У процесі словотворення і словозміни виникають групи приголосних, що утруднюють вимову, тому відбувається спрощення, коли один або два звуки не вимовляються. Найчастіше це проривні (**д, т**), рідше проривний **к**, сонорні (**р, л, н**), що стоять у більшості випадків у середині сполук. Втрата у вимові одного із звуків називається **спрощенням**.

В українській мові у багатьох словах спрощення у вимові фіксується на письмі на відміну від російської мови, наприклад:

Перша група

Ждн – жн тиждень – тижня, кожний (із кождъний)

Здн – зн виїзд – виїдний, пізній (поздно)

Слн – сн ремесло – ремісник, мисль – навмисне

Стц – сц містити – місце

Лнц – нц сонце (солнце)

Рдц – рц серденько – серце

Сткл – скл скло (із стъкло)

Рнч – нч гончар (горно)

Скн – сн тиск – тиснути, писк – писнути, тріск – тріснути,
однак випуск – випускний

Зкн – зн бризкати – бризнути, брязкіт – брязнути

стс'к – с'к місто – міс'кий

Друга група

У звукосполуках **стн** і **стл** в одних випадках спрощення фіксується на письмі, в інших – ні.

Стн – сн честь – чесний, користь – корисний, якість – якісний

Тільки у вимові: компост – компостний, баласт – баластний, контраст – контрастний, аванпост – аванпостний, а також у слові шістнадцять.

Стл – сл щастя – щасливий, лестощі – улесливий, стелити – слати.

У словах **кістявий, хвастливий, пестливий, зап'ястний, хворостняк**.

Третя група

Спрощення відбувається лише у вимові:

Нтськ – нт студент – [студенс'кий], референт – [референс'кий], інтелігент – [інтелігенс'кий]

Стськ – ськ реформіст – [реформіс'кий], турист – [турис'кий].

Тема 4. Склад. Наголос

Типи складів.

Теорія № 1. Струмінь повітря при вимові слова виходить не плавно, а окремими поштовхами і неоднаковий по силі вдиху. За цією теорією **склад** – звук або сполучення кількох звуків, що вимовляються одним поштовхом видихуваного повітря.

Теорія № 2. Беруть до уваги неоднакове напруження м'язів при творенні звуків. За цією теорією **склад** – це артикуляційно неподільна одиниця, яка вимовляється одним імпульсом мускульного напруження (Щерба).

Теорія № 3. Гучність звуків у мові, тобто неоднакове їх сприймання слухом, для голосних характерна більша гучність (вони утворюються лише тонами), для приголосних характерна менша гучність (вони утворюються шумами і голосом). **Склад** – це сполучення більш гучного елемента з менш гучним (Аванесов, Гвоздев).

„**Склад** – це відрізок (сегмент) мовлення, що характеризується артикуляційною і акустичною спільністю звуків, які до нього входять, має єдину вершину гучності, представлену, як правило голосним, є носієм різних суперсегментних особливостей таких, як наголос і мовна мелодика, що не виявляються в окремих звуках, як у найменших сегментах” (Н. І. Тоцька).

Типи складів:

1) **Відкриті й закриті** (за характером кінцевого звука в складі). Якщо останній звук у складі голосний – відкритий **сте-ля**, якщо приголосний, то закритий **вовк, стеж-ка**. Серед закритих можна виділити напіввідкриті склади, що закінчуються на сонорні **р, л, н, м, в, й**: **мар-ка, паль-ці, мав-па**.

2) Залежно від того, яким звуком голосним чи приголосним починається склад, виділяють **прикриті** (що починаються на

приголосний), **неприкриті** (що починаються на голосний): **мі-сто, о-ко.**

3) Залежно від місця в слові виділяють склади: **початкові** (**бе-рег, бе-ре-за**); **серединні** (**ро-зро-би-ти**); **кінцеві** (**ру-чка, у-рок**).

4) Класифікація складів здійснюється за кількістю звуків і фонем у ньому **да-ле-ко** ПГ-ПГ-ПГ.

5) Розрізняють наголошені і ненаголошені склади: **пі-дро-ста-ти, ро-бі-тни-чий.**

Слід розрізняти поділ слів на склади за фонетичним принципом і правилами переносу слів із рядка в рядок (враховувати морфемну будову слів).

Головні правила складоподілу.

1) У ланцюгу ПГПГ... приголосний належить до наступного складу: **до-ро-га**

2) При збігові 2-х приголосних:

а) сполука шумн. + шумн. (2 глухих, 2 дзвінких приг.) відходять до наступного складу: **кі-шка, ле-гкий;**

б) сполука з шумн. + сон. теж відходить до наступного складу: **до-брий, сві-тлий, бі-дний;**

в) у слові з подовженим приголосним межа складу проходить перед ними: **жи-ття, ні-ччю;**

г) сполуки сон. + сон. мають складоподіл посередині: **нор-ма, віль-ний;**

г) звуки [в], [й] у будь-якому сполученні залишаються в українській мові при попередньому складі, закриваючи його: **пов-ний, бій-ка, зай-чик;**

д) якщо в сполуках приголосних першим є сонорний звук, а другий шумний, то межа складу проходить між ними сон. + шумний: **вер-хи, кар-та;**

е) дзвінкий + глухий межа проходить між ними: **вузь-кий, книж-ка, гриб-ки, їж-те.**

3. У тричленних та чотиричленних сполуках до попереднього складу відходять більш звучні приголосні (сонорні та дзвінкі), інші відходять до наступного складу: **ко-стри-ця, го-стрий, за-здрі-сний, вій-ско, тов-стий, і-скра.**

Наголос. Норми українського наголошування слів різних частин мови.

Наголос – це виділення одного зі складів у слові або слова у складі синтагми (такту) у складі фрази різними фонетичними засобами, властивими даній мові. Під фонетичними засобами розуміють: 1) силу видихуваного повітря (силовий, динамічний, напр.. українська мова); 2) підвищення чи зниження тону (Музичний, тонічний – китайський, японський); 3) змішаний (музично-видихуваний – шведський); 4) довгота наголошеного голосного (кількісний, квантитативний – старогрецький) тощо.

Розділ мовознавства, який вивчає наголос наз. **акцентологією**.

Наголос в українській мові **рухомий**, може змінювати місце в різних формах слова (*поле – поля, сторінка – сторінки*), або **постійний** – в усіх формах слова припадає на той самий склад (*завод, заводом, заводів*); **вільний** – наголошеними бувають і початковий, і серединний, і кінцевий склади: *зайчик, перемога, новий*.

Виокремлюють групи слів, які мають однаковий наголос:

Іменники: 1) у словах із суфіксом **-щин(а), -чин(а)** наголос на основі сталий: Полтавщина, Сумщина, але Галичина; 2) в іменниках із префіксами **ви-, по-** наголос падає на префікс: *виняток, виписка*, але виховання, вимова; *позначка, посмішка, поділка*; 3) у трискладових імен. віддієслівного походження наголос падає на той склад, на якому він в інфінітиві: *питання, надання, завдання*, а у двоскладових – на закінчення: *знання, буття, спання*, але вміння, вчення; 4) у складних імен. Наголошується сполучна голосна: літопис, гуртожиток, машинопис, але з кінцевими *пад, мір, степ* наголос на цих частинах слова: листопад, лісостеп, снігопад; 5) в імен. іншомовного походження наголос переважно сталий: атом – атома – атомом; іменники на **метр** наголошуються на останньому складі, якщо позначають міру довжини: *кілометр, сантиметр*, якщо прилади, то – наголос на основі:

барометр, спідометр; антонім, синонім, паронім, але за аналогією до *анонім – псевдонім; портал, універсал* – за аналогією до *квартил; постамент, документ – до постамент;*

партер, стажер, – до *диспансер*; **кулінарія, агрономія** – до *гастрономія*, але *хірургія, поліграфія*; **діалог, некролог, каталог** – *монолог*, але *філолог, фізіолог*; б) у власних назвах (іменах, прізвищах) наголос здебільшого такий, як у мові, з якої їх засвоєно: у французькій – на останньому складі (*Дюма, Гюго, Бальзак*); англійській – на першому (*Байрон, Гамлет*); польській – на передостанньому (*Ярошевич, Міцкевич, Костинський*).

Прикметники: 1) більшість двоскладових прикметників мають наголос на закінченні: **новий, легкий, низький**, але *тихий*; 2) серед прикметників чимало слів із подвійним наголосом: **весняний – весняний, ясний – ясний**; 3) у багатоскладових прикметниках є побічний наголос: **сільськогосподарський**.

Числівники: 1) **одинадцять, дев'ятнадцять** наголос на колишній прийменник **на** в усіх відмінкових формах; в назвах десятків (50–80), (5–10), в словах **багато, кілька** у Н. в. наголос падає на основу, а у непрямих відмінках на закінчення: **п'ятдесят – п'ятдесяти, семи – сімох**.

Займенники: більшість із займенників мають наголос на закінченні (**мене, собі, тебе, цього, того, тому**), але, якщо з'являється прийменник, у багатьох займенників наголос переміщується на основу (**до того, при цьому, після нього, біля мене, за тебе, для нього**).

Дієслова: у першій особі однини теперішнього і майбутнього часу у дво-трискладових дієсловах наголошується переважно закінчення (**роблю, кажу, несу, ходжу, укладу**), однак є багато винятків (**раджу, співаю, вболіваю, дістану**); у множині у другій особі наголос падає на закінченні (**беремо – берете, несемо – несете**); двоскладові дієслова наголос на другому складі (**везти, нести, брести**), аналогічно у дієсловах минулого часу (**взяла, везла, віддала**).

Прислівники: наголошується переважно перший склад (**разом, високо, глибоко, широко**), деякі прислівники мають подвійний наголос (**байдуже і байдуже, гаряче і гаряче, слідом і слідом**).

Наголос як засіб вираження лексичного і граматичного значення слів

Важливе значення для загального піднесення культури має правильне наголошування слів. Залежно від аспекту наголос є: динамічним, рухомим (різномісним, вільним), одиничним, подвійним, видільним, головним (побічним, допоміжним), словесним, логічним, ритмічним тощо.

Основні функції наголосу такі:

1. *Об'єднуюча* – формує фонетичну єдність слова; навколо наголошеного складу групуються ненаголошені.

2. *Розчленовуюча* – розмежовує слова в мовленнєвому потоці: **як би – якби, тому – тому**.

3. *Смислорозрізнявальна* – розмежовує лексичне значення фонетично тотожних слів: **музика – музика, сім'я – сім'я, туга – туга**.

4. *Формморозрізнявальна* – розрізняє граматичні форми слів: слова – слова, гілки – гілки, зазнають – зазнають.

Мовці зазнають певних труднощів у доборі правильного наголошення слів у таких випадках:

- а) у словах з подвійним наголошенням (**весняний – весняний, договір – договір**);
- б) у словах і словосполученнях, наголошення яких пов'язане з їхньою семантикою (**білизна – білизна, деревина – деревина**);
- в) у дієсловах, в яких за допомогою наголосу розрізняються доконаний і недоконаний вид (**виводити – виводити, розносити – розносити**);
- г) у словах із рухомим наголосом (**багаж – багажу, багажем, трактор – трактори, тракторів**);
- д) у похідних утвореннях, в яких наголошення відрізняється від наголошення вихідного слова (**абетковий, хоч абетка, щогловий, хоч щогла, навкісний, хоч скісний**);
- е) у словах української мови наголошення яких відрізняється від лексичних відповідників у російській мові (**вітчим – отчим, коромисло – коромисло, вільха – ольха, петля – петля**);

- є) в аналогічних лексичних утвореннях, які мають відмінні наголоси (**чорнозем**, але **глинозем**, **безперестанку**, але **безперестану**, **напровесні**, але **навесні**);
- ж) у вузькоспеціальних термінах, рідковживаних та застарілих словах;
- з) у наголошуванні різних прізвищ;
- и) неправильне наголошування слів під впливом діалектного оточення (**нести**, **мого**).

Основні причини порушення акцентологічних норм:

1. Недостатня обізнаність мовця у системі літературного наголошування.
2. Вплив діалектного оточення.
3. Інтерференція контактних з українською мовою російської, білоруської, польської мов та деяких інших.

Логічний, емпатичний і фразовий наголос

Логічним наголосом наз. особливе виділення голосом слова в реченні з метою підкреслення важливості його в смисловій структурі речення:

Ми переможемо у змаганнях. Ми переможемо у змаганнях. Ми переможемо у змаганнях.

Емпатичний наголос – з грецької: роз'яснення, вказівка, виразність – це виділення важливої з смислового погляду частини висловлення, підкреслення емоційного значення слова (букви записують через риски): **Розу-у-умний же ти! Ой, бідная я, бідна-а-а!**

Наголос, що виділяє і внутрішньо об'єднує фразу, наз. **фразовим**.

Він виявляється тільки в реченні. Виступаючи компонентами речення, окремі слова дістають наголошення неоднакової сили, що залежить від місця слова у реченні, кількості складів у ньому та смислового навантаження: 1) Треба вчитися / працювати і відпочивати. 2) Треба вчитися працювати і відпочивати.

Фонетичні засоби милозвучності.

Українська мова відзначається милозвучністю, що зумовило:

- спрощення груп приголосних, важких для вимови [ждн], [здн], [стн], [стл], [рдц], [стц], [стк], [зкн], [скн]

(тижня, борозна, чесний, щасливий, серце, сонце, брязнути, скло);

- появу приставних приголосних [в], [й], [г] (*вогонь, вуздечка, вузол, Йосип, Ганна, горіх*);
- появу епентичних (вставних) приголосних (*павук, осавула, нагострити*);
- стяжіння (гаплоглобію) однакових або схожих складів (*мінералологія – мінералогія*).
- чергування звуків [в], [у], [й], [і]: *пішла в поле, пішов у поле; батьки й онуки, батьків і дітей*;
- появу фонетичних варіантів прийменників (*з, з, зі; в, у, ув, уві; від, од*); сполучників (*і, й, та; щоб, аби; як, мов, наче, ніби*); часток (*би – б, же – ж, ся – сь*); дієслівних форм на *мо – м (зберемо – зберем)*, іменникових форм на *-ові, -еві (-єві), -у (братові – брату)*, прикметникових форм на *-ому, -ім (на широкому – на широкім)*.

Основні причини порушення орфоепічних норм української мови:

1. Незнання фонетичних закономірностей даної мови.
2. Вплив правопису.
3. Вплив російської мови.
4. Вплив діалектного оточення.

Засоби формування правильної орфоепії:

1. Вплив оточення мовця.
2. Відсутність у мовця фізичних вад.
3. Увага до чужого мовлення, його аналіз.
4. Виконання артикуляційних вправ.
5. Виконання спеціальних вправ.
6. Робота з орфоепічним словником.

Тема 5. Фонологічна система української мови

Розділ мовознавства, що вивчає фонему та її функції у системі мови, наз. фонологією. Фонему встановлюються для мови в цілому, а не для мовлення, де розрізняються звуки. Фонему співвідносяться із звуками людської мови і реалізуються в них.

Фонема – це одиниця фонологічної системи мови, що служить матеріалом побудови і засобом розрізнення значущих одиниць даної мови (розрізнення лексичного значення та граматичних форм).

Сама по собі фонема ні в слові, ні поза словом ніякого значення не має, нічого не означає.

- Фонема може оформляти слово, наприклад, *день і ніч*;
- фонема може дорівнює слову – частці: *І пішла чутка*;
- фонема розрізняє лексичне значення: *ріка, рука, куля, зуля*;
- фонема служить для розрізнення граматичних форм: *рука, руки, руку*;
- фонема розрізняє синтаксичні конструкції: подарунок Чехова, подарунок Чехову.

Звук – це найменша, неподільна мовна одиниця. Звуки мови різняться фізіологічно (за особливостями творення) і акустично (за слуховим сприйняттям).

1. Звук – фізичне явище.
2. Звук – те, що вимовляється конкретною особою в конкретній ситуації.
3. Не можна вимовити декілька разів поспіль той самий звук. Це одноразове і неповторне явище.
4. Звук можна записувати різними методами експериментальної й інструментальної фонетики.
5. Звуки сприймаються органами чуття.

Фонема – це наукове, узагальнене поняття про звук. Фонема реалізується у звуках. Та сама фонема може реалізуватися у різній кількості звуків, утворюючи фонетичний ряд фонем або її звукове поле. Фонемі співвідносяться із звуками людської мови і реалізуються в них. Звук є матеріальним виявом фонемі.

Функції фонем:

1. Конститутивна (від лат. складати) будівельний матеріал для одиниць вищого порядку. Слова і морфемі можуть бути збудовані з однієї фонемі: *liI* (сполучник), з двох: *ln aI* (прийменник), багатотонемними: *Iж* и *t' t' aI*.

2. Розрізнявальна (дистинктивна). Слова і морфемі розрізняються як кількісно, так і якісно: **винесла, вивезла** (частина

фонем однакова, частина – ні), **час, гас, вас, нас** (неоднакова поч. фонема), **син, сип, синь** (неоднакова кінцева фонема), **там, том, тим** (неоднакова серединна фонема).

Основний вияв фонем (інваріант), позиційні й комбінаторні варіанти фонем.

У мові фонем існують не ізольовано, а поряд з іншими фонемами в словах. Це зумовлює зміну якості фонем, і вони виступають не в основному своєму вияві, а у вигляді варіантів.

Інваріант – це звук, у якому та чи та фонема реалізується в **сильній позиції** (для голосних це позиція під наголосом, після твердих приголосних; для губних – перед усіма голосними, крім [i] та перед приголосними).

Варіант – це такий звук, якому та чи та фонема виявляється у слабкій позиції (для голосних е, и – в ненаголошеній позиції, для губних – перед і тощо).

Позиційні варіанти – це такі варіанти, які зумовлені фонетичною позицією звуків у мові (ненаголошені голосні, [ŷ], [i]).

Комбінаторні варіанти – виникають під впливом сусідніх звуків, якщо сусідній звук вносить зміну в попередній або наступний звук. Це асиміляція за м'якістю, голосом, свистячістю – шиплячістю (місцем і способом творення), пом'якшення губних, шиплячих, задньоязикових, глоткового перед і.

Склад голосних та приголосних фонем української мови.

Єдність усіх розрізняваних (через протиставлення одна одній) фонем разом з їх варіантами становить фонологічну систему української мови.

В українській мові виокремлюють 38 фонем:

6 голосних – а, о, у, е, и, і;

32 приголосних – б, п, в, м, ф, д, д, т, т, з, з, с, с, ж, ч, ш, дж, дз, дз, ц, ц, р, р, л, л, н, н, й, ґ, к, х, г.

До фонематичної транскрипції звертаються тоді, коли вивчають фонематику якоїсь мови, фонемний склад її слів, а не артикуляційні та акустичні властивості звуків. У фонематичній транскрипції асимілятивні, дисимілятивні, процеси спрощення не відбиваються.

Тема 6. Орфоепія української мови

Орфоепія як розділ мовознавства і як система правил літературної вимови.

Орфоепія (гр. *orthos* – правильний, *egros* – мова, слово) – розділ мовознавчої науки, який вивчає систему загальноприйнятих правил, що визначають єдину літературну вимову.

Українська літературна мова, як і кожна мова, має усталені орфоепічні норми, що є обов'язковими для всіх, хто розмовляє нею. В основі вимовних норм літературної мови лежать фонетичні закономірності української мови, які склалися в процесі її формування.

Вимова окремих звуків, звукосполучень не завжди відповідає їх написанню. Тому існує **система правил вимови** голосних і приголосних звуків, сполучень звуків.

Основні правила української вимови голосних і приголосних звуків, звукосполучень.

1. Вимові ненаголошених голосних властиві такі риси:

а) голосні а, о, у, і вимовляються переважно чітко (**говори**ти, **гірка**, **публіка**, **мова**, **звучати**). Проте голосний [о] перед складом з наголошеним [у], зрідка [і] вимовляється наближено до [у]: [зоу зул'а], [роу зумнії], [коу жух], [тоу б'і];

б) ненаголошені [е] та [и] перед наступним наголошеним складом вимовляються з наближенням:

[еи] перед е, о, а [неи се]

е

[ие] перед і, и, у [вие сн і]

[ие] перед и, і, у [жие ву]

и

[еи] перед е, о, а [жеи ве]

2. Вимові приголосних властиві такі риси:

а) дзвінки приголосні в кінці слова і перед глухими в середині слова вимовляються дзвінко (*віз*, *дуб*, *казка*, *книжка*). Проте є відхилення від цього правила: приголосний [г] перед глухими вимовляється як [х] в словах [к'іхт'і], [н'іхт'і], [вохкії], [д'охт'у], [лехко];

- прийменниковий та префіксальний дзвінкий [з] перед кореневими глухими (крім шиплячих) вимовляється, як [с]: [с ким], [с пол'а], [роскрити].
- б) глухі приголосні перед дзвінками під впливом останніх змінюються на дзвінкі: [проз'ба], [молод'ба];
- в) приголосні [в], [j] на початку слова перед приголосним, у кінці слова чи складу вимовляються як [ў] та [ї] ([наўпаки], [упаў], [воўк], [знаїти], [їти]);
- г) розрізняють звуки [г] та [ґ], звук [ґ] вживається рідше – у давніх за походженням словах (аґрус, ґава, ґудзик);
- д) у формах давального та місцевого відмінків однини іменників жіночого роду перед ісполучення жц, щц, чц, тц вимовляються як [з'ц'], [с'ц'], [ц':]: [на дор'із'ц'і], [на подус'ц'і], [у р'іц':і] (регресивна асиміляція);
- е) дієслівні форми на – ться, -шся, жся, чся вимовляються як [ц':а], [с':а], [з'с'а], [ц'с'а]: [купаєц':а], [см'іє с':а], [намаз'с'а], [вибац'с'а] (регресивна асиміляція);
- е) прийменниковий та префіксальний дзвінкий [з] перед шиплячими вимовляється як шиплячий: [ж':інкоју], [шчого], [жджемом];
- ж) приголосні [з], [с], [дз], [ц], [л], [д], [т] перед м'якими цієї ж групи вимовляються м'яко: [куз'н'а], [с'н'іг], [г'іл'ц'і];
- з) шиплячі і кінці слова та складу, а також перед голосними [а], [о], [е], [и], [у] в українській мові послідовно тверді: [п'іч], [розр'іжте], [пишеш]. Лише в позиції перед і ці звуки вимовляються напівпом'якшено: [нож'і], [печ'і], [груш'і], напівпом'якшена вимова властива подовженим шиплячим: [п'іч':у], [затиш':а], [зб'іж':а].

Вимова слів, засвоєних з інших мов.

1. Голосні звуки в словах іншомовного походження вимовляються за тими самими нормами, що і в інших словах української літературної мови. Однак у їх вимові спостерігаються і деякі особливості:

- а) ненаголошений [о] перед складом з у вимовляється чітко, виразно без наближення до у ([контуз'іја], [комуна]);

б) ненаголошений [e] на початку слова та після голосного в середині вимовляється виразно без наближення до [и] ([*єрудиц'іја*], [*поетеса*]). Після приголосного його вимова така, як і в словах неіншомовного походження: [*те матика*], [*при зид'іја*].

2. Звуки [i] та [и] в словах іншомовного походження вимовляються відповідно до їх позначення на письмі, ненаголошений [и] – з наближенням до [e] або як [e] з наближенням до [и]: [*інстинкт*], [*г'імн*], [*бреи гада*], [*киє парис*].

3. Звук [i] в середині слова після іншого голосного обов'язково йотується: [*руїна*], [*егоїст*].

4. Приголосний [ф] в українській мові вживається звичайно в словах іншомовного походження (*факт, фабрика, фізика*), хоч у деяких давніших запозиченнях відповідно до нього засвоїлися звуки [п], [т], [х], [кв] (*Опанас, Пилип, квасолина*). Оскільки цей звук невластивий споконвічним українським словам, замість нього часто вживають сполучення хв. (*хват, хворма*).

5. В іншомовних словах, переважно англійських і тюркських за походженням поширене орфографічне сполучення [дж], яке вимовляється як і в словах української мови одним звуком: [*джаз*], [*котедж*], [*джигіт*].

Значення орфоепічних норм, причини їх порушення.

Виразна вимова звуків з урахуванням правил чергування голосних і приголосних у словах, асимілятивних та дисимілятивних процесів, унормоване наголошування слів полегшують спілкування і взаєморозуміння.

Українська мова відзначається милозвучністю, що зумовило:

- спрощення груп приголосних, важких для вимови [*ждн*], [*здн*], [*стн*], [*стл*], [*рдц*], [*стц*], [*стк*], [*зкн*], [*скн*] (*тижня, борозна, чесний, щасливий, серце, сонце, брязнути, скло*);
- появу приставних приголосних [в], [й], [г] (*вогонь, вуздечка, вузол, Йосип, Ганна, горіх*);
- появу епентичних (вставних) приголосних (*павук, осаула, нагострити*);

- стяжіння (гаплоглогію) однакових або схожих складів (*мінералологія – мінералогія*).
- чергування звуків [в], [у], [й], [і]: *пішла в поле, пішов у поле; батьки й онуки, батьків і дітей*;
- появу фонетичних варіантів прийменників (*з, з, зі; в, у, ув, уві; від, од*); сполучників (*і, й, та; щоб, аби; як, мов, наче, ніби*); часток (*би – б, же – ж, ся – сь*); дієслівних форм на мо – м (*зберемо – зберем*), іменникових форм на –ові, -еві (-єві), -у (*братові – брату*), прикметникових форм на –ому, -ім (*на широкому – на широкім*).

Чергування у – в, і – й:

1. Між приголосними, щоб уникнути їх збігу – у, і: *будуть у нас*.

2. Між голосними – в, й: *прочитала в оголошенні*.

3. Після голосного перед приголосним залежно від темпу мовлення – і в, і у; і й, або і: *були в саду, були у саду*.

4. Перед наступним в, й, вживаються у та і: *увійшли у ворота*.

5. На початку речення перед приголосним – у, і: *У достатках ...; В очах*

6. Після паузи переважно – у, і.

У ряді слів чергування у – в взагалі не відбувається (*вправа, вклад, влада; ударник, указ, умова*). У деяких словах зміна в на у неможлива тому, що пов'язана із зміною основного значення слова: *вклад – уклад, вправа – управа*. Зовсім не чергуються у – в у словах іншомовного походження: *уран, утопія* та у власних назвах: *Урал, Уругвай, Врубель*.

Не змінюється і на й: при зіставленні понять (*батьки і діти*); перед словом, що починається на й (*Юра і Йосип, верби і явори*); у заголовках книг, журналів, газет („*Війна і мир*”).

Основні причини порушення орфоепічних норм української мови:

1. Незнання фонетичних закономірностей даної мови.
2. Вплив правопису.
3. Вплив російської мови.
4. Вплив діалектного оточення.

Засоби формування правильної орфоєпії:

1. Вплив оточення мовця.
 2. Відсутність у мовця фізичних вад.
 3. Увага до чужого мовлення, його аналіз.
 4. Виконання артикуляційних вправ.
 5. Виконання спеціальних вправ.
- Робота з орфоєпічним словником.

Основні причини порушення акцентологічних норм:

1. Недостатня обізнаність мовця у системі літературного наголошування.
2. Вплив діалектного оточення.
3. Інтерференція контактних з українською мовою російської, білоруської, польської мов та деяких інших.

Тема 7. Українська графіка

Загальні відомості про графіку і письмо.

Поява письма відділена від появи мови величезним часовим проміжком. Письмо як всеосяжна система для передачі будь-яких повідомлень існує не більше 6 тис. років. Перші відомі нам примітивні спроби начертальної передачі інформації (у печерах північної Іспанії) відносяться до часу близько 20 тис. років до н. е. Письмо не відразу стало таким зручним і надійним засобом, як тепер. Цей засіб удосконалювався протягом тисячоліть, у творчих пошуках і писемній практиці величезної кількості людей.

Предметне письмо. Початково це було спілкування за допомогою предметів, які спеціально для цього призначалися і мали загальноприйнятий зміст (**предметне письмо**). У північноамериканських індіанців передача томагавка означала оголошення війни, а спільне розкурювання люльки – прийняття миру. Релікти давнього предметного спілкування збереглися і на Україні (звичай вручення гарбуза, що означає відмову дівчини вийти заміж, зав'язування вузлика на пам'ять, що є формою предметного закріплення інформації).

Використовуються якісь однорідні предмети, що своїми розмірами, кольором чи конфігурацією символізують різний

зміст. Відоме камінцеві письмо (Південна Америка), вузликове письмо (кіпу давніх інків у Перу), черепашкове письмо (вампум – північноамериканське письмо).

Предметне письмо є обмеженою формою передачі інформації, оскільки ним можна передати коротке конкретне повідомлення, а не абстрактні роздуми, поетичні твори.

2. **Піктографія.** Дистанційне спілкування спрощується, якщо предмети замінити їх зображеннями – малюнками. Малюнкове письмо називається **піктографією** – найдавніший вид начертального письма. Піктографія була відома й стародавнім слов'янам. Це видно передусім з етимології слова **писати**, що давніше означало **«малювати»**. Досі говориться, що художник **пише** картину, а гарна дівчини – **писана** красуня (як намальована). При піктографічному письмі вимагалось з урахуванням прийнятих символів-малюнків зобразити подію якомога точніше. Такому записові піддається лише та інформація, яку можна зобразити, намалювати (змістовий план). Звуковий і граматичний план піктографією ніяк не передається. Піктографію слід розглядати як передісторію письма, його підготовчий період.

3. **Ідеографія.** Ідеографічне письмо іменується ще **ієрогліфічним**. Стародавні греки називали ієрогліфами вирізьблені на камені знаки, якими були записані єгипетські тексти. В ідеографічному письмі кожен знак виражає окреме поняття, а отже, й слово, бо поняття передається словом. Тому ця система письма вже зв'язується з мовою на відміну від піктографії. Втім первинна ідеограма розвинулася з піктографічного малюнка і звучання не виражає. Вона має зображальний характер.

У китайському письмі різних ієрогліфів 60 тис.

4. **Словесно-звукове письмо.** Поєднання змістового запису слів із звуковим становило новий тип письма. Його ще називають словесно-складовим. Наприклад, по-єгипетськи «дім» вимовлялося **рг** (у єгипетських дешифровках записуються тільки приголосні – наповнення голосними переважно не встановлене, а при читанні приголосні умовно розділяються голосним е), то омонімічне **рг** – «йти» передавалося ієрогліфом «дім», до якого був дописаний смисловий ієрогліф, що був схематичним зображенням ніг.

Словесно-звукова писемність є складною, важкою (згадаймо вислів – китайська грамота). Найважче нею передавати власні назви.

5. **Звукове письмо.** Вирішальним і перемозі звукового письма було те, що 30-60 знаків засвоїти легше, ніж 500 або тисячі знаків. Найдавніша форма звукового письма – силабічне, у якому окремих знаків виражає певну послідовність звуків, найчастіше – склад. Відомим силабічним письмом є деванагарі, що застосовувалось для запису санскриту і досі використовується в Індії.

Греки завершили рух від силабічного письма до буквено-звукового (алфавітного).

6. **Звуко-буквене письмо.** Сучасний український алфавіт виник із староболгарської кирилиці, утвореної переважно на основі уставного грецького письма. Азбука – кирилиця принесена на Русь у X ст. разом з християнством. Вона творчо освоювалася відповідно до потреб давньоруської мови.

За характером написання букв в історії письма розрізняють три основні його форми: **устав, півустав, скоропис** (самостійно ознаки цих шрифтів). На початку XVIII ст. (1708 р.) відбулася реформа письма, з'явився новий шрифт – «гражданка». Букви заокруглюються, малюнок їх спрощується, зазнає змін і алфавіт. Були вилучені зайві букви: юси, зело (S), ксі, псі, омега.

З початку XVIII ст. гражданське письмо вживалося на всій території України. Після 1917 року з алфавіту усунені букви ять, фіта, іжиця.

Зв'язок між піктографією та ідеографією як вищою, більш абстрагованою формою піктографії, а також різницю між піктографічним та ідеографічним письмом, з одного боку, і буквеним (або звуковим) – з другого. Принципіальна різниця між цими типами письма полягає в тому, що ідеографічне і піктографічне письмо фактично не передає фонетичної і граматичної структури мови, а за допомогою буквеного (звукового) письма виражається і фонетико-морфологічний характер кожної мови.

Слов'янські народи мали звукове письмо. І глаголиця (найдавніша слов'янська азбука, яка зараз не використовується слов'янами) і кирилиця, яка у модернізованому вигляді

вживається і зараз у більшості слов'янських країн, є різновидами звукового письма.

Треба знати історію виникнення письма у східних слов'ян, а також пам'ятати про ті зміни і реформи, як зазнала кирилиця, обслуговуючи культурні потреби давньоруського, а згодом російського, українського і білоруського народів.

Українська графіка, її формування і розвиток.

Графіка – наука, що вивчає систему умовних знаків для передачі звуків мови на письмі.

Графіка – наука, що вивчає систему умовних знаків для передачі звуків мови на письмі.

Графіка вивчає:

- сукупність мовних знаків;
- накреслення букв;
- співвіднесеність між звуками і буквами.
- Українське письмо – **буквено-звукове**. Кожна буква позначає тільки один звук.

Українське письмо – **буквено-звукове**. Кожна буква позначає тільки один звук.

Український алфавіт (азбука), його писана та друкована форми. Співвідношення між буквами і звуками української мови.

Букви – умовні знаки для позначення звуків мови, фонем, їх варіантів і деяких сполук. Буква лише позначає звук, а не відтворює і не відбиває його природу. Букви можуть бути: друкованими і писаними, мають 2 форми – велику і малу. Не буквеними знаками – розділові, апостроф, знак наголосу, дефіс, знаки параграфів, абзаців.

Основа письма – алфавіт. **Алфавіт** (від назв перших двох букв грецького алфавіту „альфа” і „віта”), **азбука** – від назв перших двох старослов'янських букв „азь” і „буки”, **абетка** від назв перших двох букв „а”, „бе” – це сукупність розташованих у певній загальноприйнятій послідовності букв.

В українському алфавіті 33 букви: 10 букв на позначення голосних, 22 букви на позначення приголосних, ь – поза цією групою.

Хоча буквене письмо передає звукову систему мови, повної відповідності між фонемами і буквами немає: 1) фонем в українській мові 38, а літер – 32 (крім цього, **ь** не передає звука); 2) в українській мові є літери, які називають не один, а два звука (я, ю, е, ї, щ). Більше того, серед цих літер лише **щ** та **ї** завжди передають два звуки, а інші можуть передавати один звук; 3) в українській мові є випадки, коли дві літери передають один звук (дж, дз, нь і под); 4) в українській графіці є такі літери, які залежно від позиції у слові (чи слова) можуть передавати різні звуки (**в, й**) наприклад, **вона [в]**, **вправ [ў]**; **яблуко [ja]**, **зелений [ї]**. Невідповідність між графікою і фонетикою виявляється також у системі передачі пом'якшень приголосних та ін.

Тема 8. Українська орфографія

Українська орфографія та її принципи: фонетичний, морфологічний та історичний (традиційний); диференціюючі написання.

Опрацювання питань сучасної української **орфографії** слід розпочинати із з'ясування принципів українського правопису – фонетичного, морфологічного, традиційного, диференціюючого.

Головним в українській орфографії є **фонетичний принцип**, який полягає в тому, що слова передаються на письмі так, як вони вимовляються в літературній мові (**рука – руки, віз – возом**). У цих словах, написаних за фонетичним принципом, кожна літера відповідає тому звукові, який за нею закріплений в алфавітній системі.

Морфологічний принцип полягає в однаковому написанні значущих частин слова безвідносно до позиції (**вєсни – весні**). Тут у другому слові ми маємо сумнівний голосний після **в**, але пишемо **е**, бо зберігаємо в усіх формах цього слова і в споріднених словах однакове написання кореня **весн-**.

Історичний принцип правопису української мови полягає у тому, що традиційними є такі написання, які виникли ще в давнину і збереглися за традицією аж до нашого часу (вживання в українській мові букв я, ю, е, ї, щ, які передають два звуки);

традиційним є використання двох літер для передачі дзвінких африкат; за традицією ми пишемо з великої літери власні назви (у німецькій мові зі традицією з великої літери пишуть усі іменники).

Диференціюючі написання ще називають смисловими, оскільки ці написання визначаються не якимись фонетико-граматичними особливостями, а змістом, контекстом, наприклад, **запорожець** – житель Запоріжжя і автомобіль “**Запорожець**”. Диференціюючими є також написання іменника з прийменником і омонімічного прислівника (**у бік** – **убік**).

Виходячи з теоретичних основ української орфографії, треба детально проаналізувати написання слів разом, через дефіс і окремо, написання найуживаніших суфіксів і префіксів, написання великої літери, написання слів іншомовного походження, прізвищ і географічних назв.

Правила переносу слів із рядка в рядок студент повинен опрацьовувати, активізуючи відомості про складоподіл в українській мові, бо лише тоді він зможе детально і свідомо тлумачити це питання.

Треба пам'ятати, що сучасні орфографічні норми не виникли одразу, а формувалися і фіксувалися історично. Як відбувався цей процес, можна довідатися, вивчаючи короткі відомості з історії розвитку української орфографії.

Тема 9. Лексикологія української мови

Предмет і завдання лексикології української мови. Словникове багатство української мови.

Лексикологія (від грецького *lexis* – слово, *logos* – вчення) – це розділ науки про мову, в якому вивчається її словниковий склад, або лексика. Слово **лексика** теж грецького походження і означає «**словесний, словниковий**». Ним називають усі слова мови, сукупність уживаних у мові слів, окремі шари чи групи слів (побутова лексика, професійна лексика, загальноновживана лексика).

З словом „лексика” закріплено значення:

- словниковий склад;

- словниковий склад певної мови;
- позначає сукупність слів певного письменника;
- сукупність лексики певного твору;
- словниковий склад певної особи.

Характерною особливістю лексики в порівнянні з іншими мовними рівнями (фонетикою, граматиною) є її безпосередній і постійний зв'язок з явищами дійсності, із суспільною діяльністю людей. У лексиці відбуваються всі зміни, які відбуваються у суспільному житті: поява нових предметів, виникнення нових понять зумовлюють появу нових слів, які їх називають. І навпаки, обмеження у вживанні, зникнення певних предметів спричиняють і зникнення певних слів.

Лексикологія вивчає лексику сучасної мови в цілому як систему, а також основні типи лексичних значень.

Завданням лексикології є дослідження стилістичної диференціації словникового складу мови, окремих тематичних і лексико-семантичних груп слів, різні співвідношення між цими групами та лексичними одиницями в середині кожної групи. Лексикологія розглядає групи слів **з погляду їх походження, за сферами вживання слів, за ступенем їх функціональної активності, можливості сполучатися з іншими словами.**

Лексикологія визначає місце кожного слова у лексичній системі, співвідношення його з іншими словами, досліджує слова в їх індивідуальних значеннях. Лексикологія займається також вивченням історії слів, формуванням і розвитком окремих груп слів, словникового складу в цілому, історичних змін в лексиці, встановленням причин таких змін.

Вивчення лексичного складу, як і інших рівнів мови, може бути синхронічним і діакронічним. При синхронічному підході вивчається словниковий склад певного історичного періоду з погляду його сучасної організації, наприклад, на даному етапі ми розглядаємо лексичний склад сучасної української мови. При діакронічному вивченні словникової системи аналізуються історичні процеси, які відбуваються або відбувалися в ній. Ці два аспекти вивчення мови тісно пов'язані між собою, оскільки вони становлять дві сторони підходу до явища.

Слово і поняття. Значення слова як лексичної одиниці. Багатозначні й однозначні слова. Пряме і переносне значення слів.

Основною одиницею лексики є **слово**. **Слово** – це звук або комплекс звуків, що має певне значення і вживається в мові як самостійне ціле. Основна функція слова – **номінативна**. Слова позначають конкретні предмети і абстрактні поняття, виражають думки, почуття, волевиявлення. Тим самим слово виступає як основна одиниця мови і займає особливе місце серед інших мовних одиниць.

Проблема слова належить до однієї з найбільш дискусійних лінгвістичних проблем. Визначення слова як мовної одиниці і його розуміння представниками різних лінгвістичних шкіл історично змінювалось. Деякі вчені намагалися поставити морфему в ранг основної одиниці мови, а слово – лише як послідовність певних морфем. На сьогодні переважна більшість мовознавців вважають **слово центральною одиницею мови**. Центральне місце слова в системі мови зумовлюється тим, що всі інші одиниці мови (фонеми, морфемі, словосполучення, речення) тією чи іншою мірою сприймаються на фоні слова і пов'язані з ним системними відношеннями. Слово виступає основним будівельним матеріалом висловлення і передає відносно мислительний образ у процесі комунікації.

Слово має двоїстий характер, що виявляється у тому, що у сфері мови воно співвідноситься часто з предметом чи явищем позамовної дійсності абстраговано від одиничних уявлень про них (*голодний, чорний, туга*), а у сфері мовлення слово може виявлятися різних, несподіваних для нього значеннях. Це пояснюється тим, що слово функціонує як повноцінна одиниця інформації, як словесний образ тільки у сполученні з іншими словами, при нашаруванні граматичного значення на лексичне. Наприклад: **І я не я, і ти мені не ти.**

У наведеному тексті можна виділити такі словесні образи: садів напнуті сухожилля, грає ніч на скрипці самоти, виє вовк по нотах божевілля, голодну тугу, вулиця чужа, вулиця сміється чорними зубами. Разом вони є засобом змалювання внутрішнього світу ліричного героя.

Слово має подвійну природу. Зовнішній бік слова – його звукова оболонка, внутрішній – значення слова. Без зовнішньої оболонки слово не може бути почутим, без внутрішнього наповнення воно не може бути зрозумілим. Крім того, слово має внутрішню впорядкованість звуків. Якщо порушити форму, тобто змінити звичний для слова порядок звуків, слово втрачає зміст або ж набуває іншого: так, змінивши закріпленій за значенням слова *море* порядок букв (напр., *ером, мера*), слово перестає бути словом, тому що не несе ніякої інформації. Отже слово існує завдяки єдності форми і змісту. **Форма** слова – його звукова оболонка, **зміст** – значення слова.

У найзагальнішому визначенні значення слова – це «певне відображення предмета, явища чи відношення в свідомості носія мови, що утворює в структурі слова його внутрішню сторону, у відношенні до якої звучання (звуковий комплекс) виступає як матеріальна оболонка слова».

Значення слова утворюється внаслідок абстрагуючої діяльності людського мислення в процесі пізнання оточуючого світу. Пізнаючи явища, людина дає їм назву, закріплюючи таким чином за кожним з них певний звуковий комплекс. При цьому слово стає елементом мови тільки в тому разі, коли назва стає суспільно усвідомленою мовним колективом.

Отже, **значення слова** – це його співвіднесеність з певним поняттям, а через поняття – з явищем дійсності. **Поняття** – це відбиття в свідомості людини істотних ознак явищ, предметів дійсності. Слово здатне називати не лише конкретний предмет чи явище, а й поняття. Наприклад, вживаючи слово *стіл*, ми маємо на увазі не якийсь конкретний предмет, з тими чи тими його особливостями, а клас предметів, який об'єднує всі різновиди цього предмету – *письмовий стіл, стіл для розкрою, кухонний стіл* тощо. Здатність слова не тільки називати якийсь предмет чи дію, але й поняття – важлива ознака мови як засобу спілкування.

Здатність слова називати поняття дає можливість позначати не тільки конкретні чи абстрактні об'єкти, а й такі, що існують як результат уяви людини – міфічні істоти, уявлення про які формуються у людини під впливом різних вірувань, ле-

генд, казок. Наприклад: *русалка, водяний, Баба-Яга, відьма, Дід Мороз.*

Не всі слова здатні називати поняття, а тільки повнозначні або самостійні (*книга, зошит, дерево, червоний, бігати, тепло*). Службові слова – прийменники, сполучники, частки – понять не позначають. Прийменники і сполучники служать для вираження відношень між словами і частинами речення, частки – для вираження відношення мовця до висловленої ним думки. Наприклад: *Вже й дикі гуси у небі пролітали, вже й лебеді кричали **крізь** туман* (Л.Костенко); *Молоді деревця вже викидали перші листочки, **а** біля огорожі, **мов** молоком обліті, стояли вишні* (Ю.Збанацький). Не називають понять і вигуки. Вони вживаються у мовленні для вираження певних почуттів, звуконаслідувань: ***Ой**, у лузі калина, там стояла дівчина* (Н. тв.); ***Ах**, як не хочеться листу з дерева падати* (Остап Вишня); ***Дзвін-дзінь-дзінь...** Під господу в'їжджає пара вороних* (Г. Маковій).

Деякі мовознавці вважають, що лексичне значення цієї групи слів (прийменників, сполучників, окремих груп часток) приховане і виявляється, при поєднанні їх із повнозначними словами. Це можна простежити хоча б на таких прикладах: дивлюся **на** річку; дивлюсь **у** річку; метро йде **під** річку.

У першому прикладі висвітлюється дія, що стосується лише поверхні предмета (річки), у другому – говориться про дію, яка проникає в предмет (у глибину річки), у третьому – виражається дія, спрямована під предмет (під річку). З наведених прикладів зрозуміло, що додаткові відтінки слову **річка** надають різні прийменники.

ОЗНАКИ СЛОВА як мовної одиниці

Для усвідомлення реального існування слова мають диференційні ознаки, які своєю єдністю і взаємодією формують його лінгвістичну природу, виділяючись з-поміж інших мовних одиниць, а саме:

- Слово має матеріальну основу – складається із звуків;
- Слово має внутрішню впорядкованість звуків, його не можна розірвати;
- Слово має лексичне значення, тобто щось називає або виражає;

- Слово може поділятися на менші мовні одиниці – морфеми (основу і закінчення, префікс, корінь, суфікс, постфікс);
- Слово пов'язується з іншими словами у реченні смисловими і граматичними зв'язками;
- Слово виконує в реченні синтаксичні функції і таким чином у складі речення виконує комунікативну функцію.

Крім понятійної, слова можуть нести емоційно-вольову естетичну інформацію.

За значенням слова поділяють на **повнозначні і службові**, повнозначних відносять слова, які мають лексичне і граматичне значення. Це іменники, прикметники, займенники, числівники, дієслова і прислівники: **будинок, ліс, сад, великий, солодкий, десять, мій, бігати, думати, гарно, приємно, влітку**.

Проте займенники і прислівники займенникового походження такі, як **він, той, цей, том, тут, тоді** не називають предмет чи явище, а лише вказують на них і набувають значення того слова, яке вони заступають у тексті. Так займенник він може заступати будь-який іменник чоловічого роду (**хлопець, стіл, ранок, сир**), прислівник тут – будь-яку обставину місця, виражену прислівником чи іменником (**близько, внизу, у кімнаті**). Ці слова виконують вказівну функцію в мові, номінативне значення у них проступає тільки в контексті з номінативними словами.

Службові, або **неповнозначні слова**, мають лише граматичні значення і виражають різні смислові відношення: просторові (**в, на, під, біля**), причинові (**бо, тому що**), єднальні (**і, й, та**), протиставні (**а, але, проте**), умовні (**якби, щоб**), наказові (**хай, нехай**) тощо. До службових слів належать прийменники, сполучники, частки.

Окремою групою слів є вигуки і звуконаслідування. Вони не мають ні лексичного, ні граматичного значення, а лише виражають почуття, емоції, волевиявлення, реакції, акустичні образи (ах, гей, ура, добридень, ой, хлюп-хлюп, дзень-дзень).

Слово, яке має лексичне значення, називають **лексемою**.

Для того, щоб мова могла виконувати свої основні функції – комунікативну (функцію спілкування) і експресивну (функцію

формування і вираження думок), недостатньо тільки номіна- тивних одиниць. Для побудови речення, що є формою виражен- ня думки, необхідно, щоб слова, які входять до складу речення, відбивали відношення, у яких перебувають явища дійсності. У зв'язку з цим, у слові наявні два види значень – лексичне і гра- матичне.

Лексичне значення слова – це відображення в ньому того чи іншого явища дійсності (предмета, події, якості, дії, відно- шення тощо). **Граматичне** значення слова – це його характе- ристика як елемента певного граматичного класу (наприклад, кімната – іменник жіночого роду), як елемента словозмінної ряду (кімната, кімнати, кімнаті, кімнату, кімнатою), як компо- нента словосполучення чи речення, у якому слово пов'язане з іншими словами (велика кімната, кімната сестри, Ми провітрили кімнату).

Лексичне значення слова індивідуальне. **Граматичне** зна- чення характеризує цілі розряди і класи слів, воно категоріаль- не. Візьмемо слова **учень, будинок, стіл**. Кожне з них має своє лексичне значення: слово **учень** означає особу, слова **будинок** і **стіл** – предмети. В той же час їх об'єднують одні і ті ж граматичні значення: всі вони належать до однієї частини мови – іменника, мають один граматичний рід – чоловічий, мають форму одно- го і того ж числа – однини. А от слова **жінка, вродлива, вона, ходила** належать до різних частин мови, однак їх об'єднують спільні граматичні значення жіночого роду, граматичного чис- ла – однини.

Граматичне значення виражає різні відношення слова, су- проводить його основний лексичний зміст. Воно забезпечує здатність слова вступати в різні відношення з іншими словам за граматичними законами даної мови. І лексичне і граматич- не значення є формами, які закріплені суспільною практикою відбиття об'єктивної дійсності. Вони відрізняються характером абстракції і функцією в мові, розглядаються у різних розділах мовознавства: граматичне значення в **граматиці**, лексичне – в **лексикології**.

Як уже відзначалося, у значенні слова узагальнюються по- няття про однорідні предмети і явища. Ступінь узагальнення

різних словах неоднаковий. В одних узагальнюються поняття про конкретні предмети, властивості і дії, в інших значень слова не співвідноситься ні з предметами, ні з властивостям: ні з діями. За цими ознаками розрізняють **конкретне** і **абстрактне** значення слова. Іноді помилково відносять до слів з конкретним значенням лише іменники, які називають осіб, істот і предмети, а всі інші слова – до слів з абстрактним значенням. Щоб правильно орієнтуватися у цьому питанні, треба усвідомити, що до слів із конкретним значенням належать ті слова, які є назвами осіб, істот, речей, явищ, предметів, а також назвами конкретних ознак, властивостей, дій, які мають своє матеріальне вираження і які можна пізнати за допомогою наших органів чуття (безпосередньо чи опосередковано), наприклад: **людина, рука, відро, стіл, пише, читає, дерев'яний, голубий, високо, вчора** і ін. До слів з абстрактним значенням належать слова, які не співвідносяться з матеріальними предметами, явищами, ознаками і т. д., а називають поняття, які виникають у результаті узагальнюючої, абстрагуючої діяльності людського мислення, наприклад: **мислення, дружба, кохання, буття, сміливість, нудьга** тощо.

Так, слова **картопля, морква, буряк, цибуля** є спільними назвами однорідних предметів, що належать до овочів. Разом з тим кожне слово називає окремий предмет із цього ряду. Слова **зелений, жовтий** означають конкретний колір багатьох речей і водночас колір однієї речі (**зелена сукня, жовте листя**). Слово **співає** називає дію, яку може виконувати будь-хто і разом з тим конкретна людина. Слова, що є назвами, співвідносними з конкретними речами, об'єктами, властивостями, діями, називаються словами з **конкретним значенням**.

Слова, які називають поняття, що мисляться поза зв'язком з конкретними предметами чи явищами, мають **абстрактне значення**. Це слова на зразок **сум, радість, давнина, мудрість, біганина**.

Слово може не тільки називати предмет або явище, але й давати йому оцінку, виражати відношення мовця до названого факту дійсності. Наприклад, **садівник, учительський, замазура, осел** (у значенні **впертий**), **дзвін, зозуля, безхмарний**,

опеньок. У цих словах простежується певний взаємозв'язок між значенням і тією характерною ознакою, яка лягла в основу його значення. Так, **садівник** – той, що доглядає сад; **учительський** – те, що належить учителеві; **опеньок** – росте біля пенька; **осел** – ознака впертості людини за аналогією до характерної ознаки тварини; **зозуля** – за кольором і т. д. Такі назви вважаються мотивованими. Переважно, мотивоване значення мають похідні слова. Вмотивованість – це співвіднесеність даного слова з іншим словом, за якої значення першого пояснюється змістом чи формою другого.

Непохідні слова у переважній більшості – немотивовані назви. Ознаки, покладені в основу більшості немотивованих слів, в сучасній мові вже не виявляються, такі слова є умовними назвами відповідних явищ мовної дійсності (*ліс, сад, море, ніч, день, небо, оса, бджола, учити, бігати, зелений, синій* тощо).

ТИПИ ЛЕКСИЧНИХ ЗНАЧЕНЬ СЛІВ

Лексичним значенням називають співвіднесеність слів з предметами, явищами, процесами, відношеннями, закономірностями реальної дійсності та поняттями про них. Виділяють пряме й переносне значення слів.

Пряме лексичне значення слова безпосередньо співвідноситься з явищами об'єктивної дійсності. Можливість існування слова як мовної одиниці повністю зумовлюється обов'язковою співвіднесеністю з яким-небудь предметом матеріальної дійсності, ідеології, психології, культури, суспільного життя людини. По відношенню до слова предметами виступають не лише конкретні об'єкти (*книжка, шафа, річка, дереві людина*), а й поняття, абстраговані людиною в процесі їх пізнавальної діяльності, такі як *відстань, процес, час, крик, величі на, хоробрість, думка* тощо. Слова з прямим значенням мають широкі зв'язки з іншими словами, не обмежуються у своєму вживанні лінгвістичними умовами (фразеологічними чи синтаксичними конструкціями). Тому пряме значення слів називають також вільним.

Однак буває і так, що якесь слово вживається у невластивому для нього контексті, вживається умовно, переносно; під

цим словом розуміється значення не того поняття, яке воно звичайно називає. Наприклад, вичитуючи книгу при підготовці до друку, коректори кажуть, що вони ловлять жучків. Тут слово **жучки** вжито в переносному значенні і означає дрібні мовні огріхи, допущені при наборі книги (пропуск літери, змінений порядок літер тощо). Тоді ми говоримо про **переносне значення слів**.

ОДНОЗНАЧНІСТЬ ТА БАГАТОЗНАЧНІСТЬ СЛІВ

В українській мові існує певна кількість однозначних слів, їх мало. **Однозначність** – моносемія, одне значення. До однозначних слів належать деякі назви: рослин (**яшень, вільха**); риб, птахів (**карась, синиця**); конкретних предметів (**олівець, стул**); деталей машини (**втулка**); тканин (**ситець, сатин**); побутових назв (**борщ**), числівники (**5, 10**); іншомовні слова (**автобус, джем**), терміни (**асиміляція, спрощення**).

Здатність слова мати кілька значень називають **полісемією**. Слова виникають у мові для найменування конкретного явища, дії, предметів. Однак у процесі пізнання людиною об'єктів дійсності, слова набувають інше значення. Це викликає тим, що в інших предметах може бути наявна одна з ознак, схожа на ознаки інших предметів, тому нові предмети можуть бути названими існуючим комплексом звуків. Так виникає багатозначність. Точне значення багатозначних слів виявляється тільки у контексті.

Багатозначність слова – це властивість його вживатися в різних контекстах із дещо відмінними значеннями. У словниках усі ці значення реєструються як значення одного слова, бо вони стабільні для певного періоду життя мови. Наприклад, слово **біжить** при потребі можна вжити у будь-якому із закріплених за цим словом значенні: **людина біжить, час біжить, роки біжать, вода біжить, річка біжить, санки біжать** тощо. **Багатозначність** – це свідчення необмежених можливостей мови, які дають простір творчому використанню лексичних запасів в усіх стилях. **Багатозначність**, або полісемія (від грец. poly – багато і zeta – знак), – це здатність слова вживатися у різних значеннях, зберігаючи при цьому основне.

Багатозначність слова глухий можна проілюструвати такими словосполученнями: *глухий чоловік, глухий удар, глухий звук, глухий ліс, глуха вулиця, глуха стіна, глухий до моїх страждань*. Одне із значень багатозначного слова є **первинним**, а інші – **вторинним**, які з'явилися як результат розвитку первинного значення. У поданих прикладах з первинними значеннями є слова *біжить і глухий* у словосполученнях *біжить людина і глухий чоловік*. Всі інші значення є вторинними. Пор.: *Сміється дитина і Сміється сонечко, Плаче немовля і Плаче небо, Плаття з короткими рукавами і Рукав річки; Веселе свято і Веселий день* Між усіма виділеними значеннями існує смисловий зв'язок, який вказує на наявність у багатозначному слові основного номінативного значення і нових похідних значень. Основне значення слова називають **прямим** значенням слова, а похідне – **переносним**.

Не слід ототожнювати при аналізі лексики такі різні поняття, як багатозначність слів (полісемія), пряме і переносне вживання слів.

ТИПИ ПЕРЕНОСНИХ ЗНАЧЕНЬ

Передумовою вживання у мовленні слів із переносним значенням і розвитку їх багатозначності є схожість, подібність або суміжність тих предметів і явищ, назвою яких вони виступають. Тому всі значення багатозначного слова пов'язані між собою і в сукупності становлять його семантичну структуру.

Залежно від того, які саме ознаки кладуться в основу перенесення, розрізняються три основні види переносних значень слів: **метафора, метонімія і синекдоха**.

Метафора – термін грецького походження, що буквально означає перенесення. Це найбільш поширений і продуктивний різновид полісемії. Метафоричне значення слова пов'язане перенесенням назви одного предмета на інший за схожістю якихось ознак, форм, якостей, властивостей, функцій. Метафора виникає як результат переносу прямого значення на об'єкт, котрому «перенесена» дія чи ознака не властиві за узвичаєними нормами мовлення. Наприклад: *Ліси зустріли його тривожним шумом, Данило любив, як вигинаючись, б'ючи на сполох, аж*

до самого неба **половіли ниви**, і мав радість, коли **червень клав сивину на жито, а золотінь на пшеницю** (М. Стельмах); Уночі, як **Чумацький Шлях сріблясту куряву простеле**, розчини вікно, послухай (П. Тичина); Та знаю: мене **колисала калина в краю калиновім тонкими руками** (І. Драч).

Деякі метафоричні перенесення вже узвичаєні в мовній практиці і виконують чисто номінативну функцію, функцію прямого найменування предметів, явищ, дій, ознак, не маю стилістичних відтінків, хоч історично вони виникли в результаті образного перенесення. Такі метафори стали традиційними, або їх ще називають «стертими»: **іде дощ, іде сніг, іде годинник; час летить, річка біжить, молоко збігає** тощо.

Метафоричні перенесення найменувань можуть відбуватися за схожістю зовнішніх або внутрішніх ознак, за подібністю функцій або емоціонального вираження від явища. Так, перенесення назви за зовнішньою схожістю знаходимо у кількісному значенні слів, що позначають малі або більші величини: **крихта, пионо, комаха, купа, море, океан** тощо.

Явище має кілька ознак, тому різні похідні значення можуть ґрунтуватися на подібності різних ознак. Так, слово букет означає «пучок зрізаних або зірваних і складених до купи квітів». У похідному значенні це слово може вживатися на позначення сукупності ароматичних і смакових властивостей, характерних для певних продуктів, на позначення певної кількості хвороб, виявлених у людини.

Перенесення найменувань може відбуватися внаслідок зближення явищ за емоціональним враженням. Сюди належать численні перенесення назв внутрішнього світу людини. Наприклад, слово тепло асоціюється з доброю, чуйною людиною, і протилежне йому значення має слово холод. За емоціональним значенням переносяться назви деяких тварин, комах, птахів: лис – хитра, лукава людина, жук – шахраювата людина, орел – відважна, горда людина тощо.

Другим типом перенесення є метонімія. **Метонімія** (з грецької мови – перейменування) – особливий вид перенесення, в основі якого лежить **принцип суміжності**. У лексичній метонімії знаходять своє вираження найрізноманітніші відно-

шення позамовної суміжності. Метонімічні переносні значення здебільшого утворюються на основі певних регулярних типів: 1) матеріал або вироби з цього матеріалу – *У неї **золото і на руках і у вухах**; Пишна дама, **вся в шовках**, зразу в крик, у лайку: – *Що ти трешся об рукав? **Прибери кукфайку*** (П. Глазовий); 2) посуд та його вміст – ***з'їсти тарілку**; випив чашку*; 3) автор – твори автора – ***читаємо Шевченка**; **вивчаємо Гончара***; 4) дія – об'єкт дії – результат дії – стояти біля переходу, заблокували проїзд, модний пошив; 5) установа, приміщення і люди, які в них працюють – школа готувалася до свят, Кіровоград радо зустрічає гостей та ін.*

Найсуттєвіша відмінність метонімії від метафори полягає в тому, що метонімія не передбачає схожості зіставляваних предметів. Наприклад:

*Одного дня притихне вічний Рим,
Коли в його праісторичну браму
Увійде з небагатими саквами
Припалий пилом дивний пілігрим*
Б. Олійник

Синекдоха (від грецького – співвідношення) – здатність слова називати і частину чогось і ціле. Основним способом синекдохічного перенесення є використання назви частини для позначення цілого, перенесення назви видового поняття на родову, часткового на загальне. Наприклад: *Нам потрібні **робочі руки**; За душею **ні копійки**; Настя - **права рука вчительки**; Він ще двадцятому сина мого врятував **од чужого списа** (М.Стельмах); **А доля** навіть **не підводила** на нього **очей** (М.Стельмах); **З того часу Кайдашиха знов облила Мелашку **солодким медом, полин**** неначе сховала десь у комору для Мотрі (І. Нечуй-Левицький). – *Чого ти, чуєш, **розсівся перед моїми літми, перед моїм смутком і сивиною*** (М. Стельмах).*

Синекдоха може виражатися іменником у формі однини для позначення сукупності. Наприклад: *Нам сьогодні потрібен творчий учитель; Студент сьогодні мислить по-новому; Група склала іспит успішно* (студенти академгрупи).

*Наприклад: Я стою **за зеленим пальтом*** (в черзі – за людиною у зеленому пальті); *В площа була повна **людських голів, подертих кожухів, сіряк, кирей...*** (Л. Смілянський).

Омоніми, пароніми, синоніми, антоніми та їх стилістичне використання.

ОМОНІМИ

Із явищем полісемії тісно пов'язана лексична омонімія. Омонімія як лексико-семантичне явище характеризується тим, що для позначення різних за значенням предметів використовуються одні і ті ж слова. Омоніми – це звуковий збіг двох і більше звукових одиниць. Отже, **омоніми** – це слова, що мають однаковий звуковий склад, іноді однакове написання, але різні значення. Наприклад: лава – 1) дошка, на яку сідають; 2) шеренга, ряд; 3) вулканічна маса; 4) вибій у шахті;

поле – 1) іменник, що означає певний шматок землі (засіяне поле); 2) дієслово, що означає дію (дівчина поле грядку);

коса – 1) заплетене волосся; 2) вузька наливна смуга землі в морі чи річці; 3) знаряддя для косіння трави;

схід – 1) зібрання (Схід побратимів назначений був на неділі (І. Франко)), 2) місце сходження сонця (Скоро схід забাগрові засміється з далини ясне сонечко весни (Г. Бойко)), 3) сторони світу (Далекий Схід).

Омонімія і полісемія – різні поняття, хоч на перший погляд вони й подібні. Полісемія – це наявність кількох значень одного слова, кожне з яких, вживаючись у переносному зн; ченні, зберігає зв'язок з первинним словом. Наприклад: в словосполученнях *голова людини, голова зборів, голова колони, голова об'єднання* слово *голова* зберігає значення основного центрального. Омонімічні слова такої значенневої єдності не мають. Вони не пов'язані ні з одним з можливих типів значенневого переосмислення, ні спільним походженням. Наприклад, дієслово *бродити* означає *шумувати і блукати*.

Існує кілька шляхів становлення омонімії. Це насамперед, запозичення слів з різних мов, які в українській мові мають однакове звучання, але різне значення. Так, слово міна – обмін від міняти, міна вираз обличчя (з французької мови тіпе), міна – вибуховий снаряд (з латинської тіпо).

Як окреме джерело формування омонімів розглядають словотворчі процеси, зокрема творення похідних слів від однієї тієї ж основи за допомогою афіксів з різним значенням.

Наприклад: заговорити – 1) почав говорити; 2) втомити розмовою 3) зачаклувати;

пересушити – 1) просушити все або багато чого; 2) щось зробити надмірно, зіпсувати.

До продуктивних належать морфологічні омоніми (**омоформи**), які утворюються внаслідок збігу певних форм різних частин мови: **шию сукню і повернув шию; рота солдат і закрий рота.**

Омоніми можуть виникати також у результаті історичним змін у фонетичній системі мови: слово віз означає предмет (від давньоруського возь) і віз – дія (від давньоруського везль).

За характером тих ознак, що дають змогу виявляти наявність відповідного відношення між двома або кількома словами, розрізняють:

1) лексичні омоніми; 2) омоформи; 3) омографи; 4) омофони.

Лексичні омоніми поділяються на дві групи – **повні і часткові**.

Повні (абсолютні) омоніми – слова, звуковий склад яких збігається в усіх граматичних формах: **лавка** – крамниця і **лавка** – дошка для сидіння; **лайка** – сорт м'якої шкіри і **лайка** – порода собак; **ліра** – грошова одиниця Італії і **ліра** – музичний інструмент; **лійка** – невеличкий фотоапарат і **лійка** – пристрій для переливання рідини; **марина** – морський пейзаж і **Марина** – ім'я жінки; **лунка** – метелик з сріблясто-сірими крилами, шкідник лісів і **лунка** – отвір у льодяній поверхні річки, ставка.

Неповні (часткові) лексичні омоніми – це слова, у яких збігається лише частина форм: **жаль** – іменник (*Шумить діврова на горі, та тільки жалю мені завдає* (І. Нечуй-Левицький)) і прислівник (*Сумно стало Максимові серед лісу, жаль йому стало своїх степів безкраїх* (Панас Мирний)); **студія** – майстерня художника і **студія** – навчання, ретельне вивчення або дослідження чогось.

Омоформи – це морфологічні омоніми, що виділяються на підставі звукового збігу і однакового написання форм слів, що належать до різних частин мови або ж різних форм одного і того ж слова: **ніс** – іменник; і **ніс** – дієслово; **сунів** – родовий від-

мінок іменника сини і **синів** – дієслово (синіти); **долі** – іменник у формі родового відмінка і **долі** – прислівник (*Ой, скажи, дай пораду, як прожити без долі?! Як одрізана гілка, що валяється долі* (Леся Українка)).

Омографи – це слова, однакові за написанням, але різні за звучанням. Різниця у звучанні зумовлюється різною позицією наголосу. Наприклад: **дерен** – ягідний кущ або дерево і **дерен** – поверхневий шар ґрунту, вкритий травою; **води** – (розливаються весняні води) і **води** – родовий відмінок. іменника вода (подай мені води); **води** – наказова форма дієслова від водити.

Омофони – це слова, що мають однакове звучання, але різне написання і значення, наприклад: **сонце** (яскраво світить сонце); і **сон це** (чи не сон це?); **гриби** – іменник, назва рослини; і **гребі** – наказова форма дієслова гребти.

Більшість омонімів сучасної української мови належать до активної лексики. Зі стилістичною метою омоніми використовуються для створення каламбурів, для досягнення жартівливого або іронічного ефекту. Наприклад: І капав звук, немов роса І ти дивилася в замрінні, Як білі птиці **синьо-синьо** (Як білі птиці **синь-осінньо**), несли ту цифру в небеса (С. Тельнюк).

У граматичній омонімії розрізняється омонімічність різних граматичних форм одного слова (род. одн. руки – наз. мн. руки, род. одн. ночі – наз. мн. ночі).

ПАРОНІМИ

Від омонімів слід відрізняти **пароніми**, або співзвучні слова, наприклад, **богатур – багатур, особистий – особовий** і подібні.

Пароніми – це слова, близькі за звучанням, але різні за значенням: **нагода – пригода, адресат – адресант, диктат – диктант, білити – біліти, декваліфікація – дискваліфікація**. Н всі слова, схожі за звучанням, можна вважати паронімами, лише, ті, котрі мають невелику відмінність у вимові. У паронімів може бути спільна морфема: мова – мовлення, уява – уявлення. Семантичні зв'язки між паронімами можуть бути синонімічними (тяжкий – важкий), антонімічними (адресат – адресант, емігрант – іммігрант).

Стилістичні можливості паронімів ґрунтуються на їхній звуковій подібності та семантичних зв'язках. Вони використо-

вують для створення каламбурів, для забезпечення музичності фрази *Іди, іди, дощук, зварю тобі борщику в зеленому горщику* (Н.тв.)

*У графа профіль – яку грифа,
А я бродячий менестрель.
Я ще нікому не приносив лиха,
А люття в мене срібна, як форець.*

Л. Костенко

До найпоширеніших в українській мові належать пароніми, утворені морфологічним способом за допомогою суфіксальних і префіксальних морфем, наприклад: **сильний-- силовий; водний – водяний; вихований – виховний; вникати – уникати; доглядати – наглядати; доганяти – наганяти.**

До морфологічних належать так звані **флексивні пароніми**, значення яких розрізняються за допомогою закінчення, наприклад: **адрес – адреса; навал (нагромадження чогось) – навала (вороже вторгнення); капсуль (вибуховий пристрій) – капсула.** Виділяються також кореневі пароніми, значення яких залежать від звукового вираження кореневої морфеми, наприклад: **кампанія – компанія; м'язи – в'язи; ступінь – степінь; квасоля – красоля (назва квітки); орден – ордер.**

Крім лексичних, виділяють також **контекстуальні** пароніми. Це близькі за звучанням слова, свідомо зближені автором у текстах з метою досягнення художньої виразності, стилістичного ефекту, наприклад: *Що ж то поробилося в житті? Навіть ріки наші помаліли. Ой змаліли! Ой зміліли й ми* (С. Пушик). *Ах, заспокойтесь, нащо ці баталії? Як ваша злість безсила і нудна. Отак би взяти за тоненьку талію, і поцілунком випити до дна* (Л. Костенко).

СИНОНІМИ

В українській мові є різні групи слів за значенням. Найбільші з них за обсягом – синоніми і антоніми. Ці групи слів виступають основою найвиразніших стилістичних засобів. Явище синонімії ґрунтується на тому, що слова, які належать до однієї й тієї частини мови, характеризуються повним або частковим збігом своїх лексичних значень.

У відповідності з багатокomпонентною структурою значення слова для позначення одного й того ж явища в мові можуть

виникати кілька лексичних одиниць. Як відомо, у слові фіксуються наслідки пізнавальної діяльності людства. Відкриваючи нове явище і виявляючи в ньому певні ознаки, що зближують дане з іншим явищем, людина знаходила нове значення слова, а визначаючи в певному явищі нові властивості, вона створювала слово-синонім, що позначало те ж явище, але з урахуванням нових елементів значення. Тому одно й те ж явище дійсності одержувало кілька синонімічних назв.

У мовознавчій літературі існує декілька визначень синонімів: синоніми – це слова, що мають тотожні значення; слова, що мають близькі значення; слова, що називають одні і ті ж предмети чи явища. Це свідчить про великий інтерес мовознавців до явища синонімії, до тієї ролі, яку виконують синоніми у лексико-семантичній системі.

Синоніми – це слова, що називають одне й те саме поняття, спільні або близькі за значенням, але різняться своїми відтінками та емоційно-експресивним забарвленням. Наприклад: **горизонт** – обрій – крайнебо – небокрай – видноколо; **обсяг** – розмір – діапазон – масштаб; **маєток** – садиба – оселя – двір – дворище – обійстя; **хитроці** – лукавство – крутість – виверти – викрутні – штучки – фокуси – фіглі-міглі; **самобутній** – оригінальний – своєрідний; **швидкий** – скорий – стрімкий – прудкий – хуткий – шпаркий – невпинний – шалений – квапливий; **руйнувати** – розвалювати – нищити – розламувати – трощити. Для виявлення семантики синонімів і їх місця в мові важливо розкрити поняття відтінку або додаткового значення. Слід зазначити, що відтінок значення виявляється при зіставленні кількох слів. Основу лексичного значення становить предметно-понятійне ядро слова, навколо якого ґрунтуються інші семантичні відтінки, що уточнюють зміст поняття, для виявлення ознаки чи дії, експресивної і стилістичної характеристики слова. Для визначення відмінностей у значеннях синонімів встановлюються основні їх семантичні типи.

Слова, тотожні за значенням, називаються повними синонімами. Приклади повних синонімів: азбука – абетка; лелека – чорногуз – бусол; мовознавство – лінгвістика, всюди – скрізь, однаковий – тотожний; спіти – зріти – достигати; екзамен – іспит.

Слова, близькі, але не однакові за значенням, називають **неповними** або квазісинонімами (у латинській мові означає «майже, приблизно»). У неповних синонімах значення стилістично забарвлені і тому можуть співпадати не повністю, а частково. Наприклад: слово **вирувати** в значенні виявляти на повну силу може мати такі синоніми: **буяти, кипіти, шуміти, шумувати**: *Страшно ввійти в розбите, зруйноване місто, де так недавно **вирувало і квітувало** прекрасне життя* (Ю. Смолич); *За вікном **буяла** рання весна* (М. Чабанівський); *в аеропорту **кипіло** життя й серед ночі* (Л. Дмитренко); *Буйна молодість **шуміла** десь далеко-далеко від них* (Ірина Вільде); *з тобою для мене, Маріє, **шумує** життя золоте* (В. Сосюра).

За спільним основним лексичним значенням і загальним граматичними ознаками синоніми об'єднуються у синонімічні ряди. Слова синонімічного ряду належать до однієї частини мов. Наприклад: **говорити – розмовляти, балакати, гелготати, м вити, ректи, цвенькати, гарчати, сичати** тощо. У синонімічному ряді виділяється основне слово, або домінанта, яке найповніше виражає значення, спільне для всіх слів цього ряду. Так, у наведеному прикладі домінантою виступає слово **говорити**.

За значенням і функцією розрізняють синоніми **ідеографічні**, або **семантичні**, **стилістичні**, **семантико-стилістичні** і **контекстуальні**.

Ідеографічні (семантичні) синоніми, які ще називають понятійними, позначають один і той же предмет позамовної дійсності і виступають засобом уточнення, виділення, деталізації тієї чи іншої ознаки поняття. Наприклад, у синонімічному ряді **тин, загорожа, паркан, частокіл, штахетник, мур, стіна** слова об'єднуються за загальним значенням **огорожа**, однак кожне з них має певний смисловий відтінок: **тин** – огорожа, плетена з хмизу, переважно з вербових гілок; **загорожа** – плетена з сухого очерету; **паркан** – з дощок; **частокіл** – з густо поставлених вертикально колів; **штахетник** – з вузьких загострених дощечок; **мур** – з каменю; **стіна** – з цегли.

Суттєвою ознакою семантичних синонімів є те, що вони позбавлені емоційно-оцінних, експресивних нашарувань. Ця

група синонімів залежить також від характеру сполучуваності. Наприклад: дефект (у мовленні, механізмі, товарах) – недолік (в організації праці, у науковій роботі) – порок (моральний у людини); доля (може бути щаслива і нещаслива) – талан (тільки щаслива доля).

Стилістичні синоніми розрізняються за сферою вживання, емоційним забарвленням, образністю. Наприклад: **йти -мандрувати, виступати, пливти, топати, телюшитися, пертися, тарабанитися**: Вона йшла день, **йшла** два і не бачила ні одного села, ні одного хутора (І. Нечуй-Левицький); Сахно з якимсь моторошним почуттям **мандрувала** через анфіладу порожніх покоїв (Ю. Смолич); **Йдуть** ковалівці на роботу в поле. Одні **виступають** поважно і **не швидкуються**, інші поспішають (В. Кучер); Юрба **пливла** до церкви з трьох боків (І. Микитенко); Ну, **топай** вже в яр. *Наші там* (А. Головка). Або з чим ще можна зрівняти таку дурість: поїхати на свої негусті гроші на Камчаті **телюшитися** за сотні верст від одного житла до друге, щоб описати життя тубільців (М. Стельмах).

Семантико-стилістичні синоніми відрізняються один одного як за значенням, так і за емоційно-експресивним забарвленням. Наприклад: плач – ридання – тужіння; просьба – благаання – мольба; сварки – незгода – ворожнеча.

У художньому та публіцистичному стилях літературної мови такі синоніми часто вживаються поруч для уточнення, посилення, нагнітання ознаки. Наприклад: Почалися **сварки, незгода, тяглась ворожнеча, довга, уперта, як ті дні-ночі** (М. Коцюбинський); Коли пробую оживити в своїй уяві його ще раз, то бачу лише одне – неймовірний **сум, тугу** в чахі (Ю. Збанацький).

Контекстуальними синонімами є слова, що набувають синонімічних стосунків тільки в певному контексті. Наприклад, слова **заболіти, застогнати, заплакати, защеміти**, взяті окремо, до синонімів не належать. Однак, введені у текст, вони можуть бути пов'язані синонімічними відношеннями: Скажи мені правду, мій добрий козаче, Що діяти серцю, коли **заболить**. Як серце **застогне** і гірко **заплаче**, Як дуже без щастя все **защемить?** (Н. тв.).

Контекстуальні синоніми можуть об'єднувати слова, які належать до різних частин мови, словосполучення і цілі речення.

Синоніми у лексико-семантичній системі – одне з найвиразніших свідчень багатства виражальних засобів мови, використовуваних у різних формах спілкування для передачі найтонших відтінків значень слів з метою осягнення глибинної суті; найрізноманітніших проявів позамовної дійсності.

АНТОНІМИ

Найбільш повне протиставлення слів розглядається у мовознавстві як антонімія. Д. М. Шмельов дає визначення антонімів, яке ґрунтується на аналізі семантичної структури слова і відношень слів у лексичній системі: «Антонімічними можуть бути визнані слова, що протиставляються за найбільш загальною і суттєвою для їх значення семантичною ознакою, причому перебувають на крайніх точках відповідної лексико-семантичної парадигми».

Антоніми – це слова, що називають протилежні за змістом поняття. Антоніми відбивають не взагалі будь-які протилежні поняття, а обов'язково співвідносні, об'єднані змістом на основі їх протиставлення: **близький – далекий; любов – ненависть; здоровий – хворий; добро – зло; радіти – журитися; будувати – руйнувати.**

Антонімами можуть бути не всякі слова, а тільки ті, що входять до складу якогось одного більш широкого родового поняття. Наприклад, антоніми **високий – низький, широкий – вузький, довгий – короткий** об'єднуються спільним поняттям розміру; **холодно – жарко, сумно – весело** об'єднуються поняттям стану; **йти – стояти, виходити – заходити** – поняттям руху. Слова, які означають конкретні предмети (**стіл, шафа, книга, телевізор**), не мають антонімів.

Характерною рисою слів-антонімів є їхня спільність лексичного значення. Іншими словами, антонімічними можуть бути визнані тільки такі значення, які не просто різні, а співвідносні і при цьому протилежні одні одним. Так, ознаки близький і далекий характеризують певну віддаль. Цей смисловий компонент «віддаль» і є спільним для значень обох прикметників. Ознака температури є спільною для прикметників **холодний і гарячий**, які і протиставляються один одному саме за цією спільною ознакою. На основі однієї спільної ознаки слова-

антоніми об'єднуються в антонімічні пари: *зима – літо; ніч – день; великий – малий; важкий – легкий; любити – ненавидіти; сварити – хвалити*. За характером протиставлення своїх значень антоніми поділяються на декілька значень:

1. Антоніми, один з яких означає наявність певної ознаки, а другий – її відсутність: *здоровий – хворий, сліпий – зрячий, сухий – вологий, темний – світлий, холодний – теплий, гарний – поганий*.

2. Антоніми, один з яких означає початок дії, а другий – її завершення: *включити – виключити, увійти – вийти, зацвісти – відцвісти, заснути – прокинутися*.

3. Антоніми, один з яких означає максимальний вияв ознаки, а другий – мінімальний: *молодий – старий, широкий – вузький, сильний – немічний, багато – мало, швидко – повільно, глибокий – мілкий*.

В українській мові існують антоніми **постійні і контекстуальні**, що виникають внаслідок переносного вживання слова в особливому значенні, яке не закріплюється у мові, а створюється лише в певному текстовому оточенні. Наприклад: *Ще не пора, ще полум'ям рудим Горять ліси. Та вже спокійні ріки* (М. Луків); *У душі моїй – місця немає туманам, У душі моїй – сонце червоне бую* (В. Симоненко); *Тут літо ходило, а нині – осінь... Покошено трави. Засіяно лан.* (М. Луків).

Антоніми є одним із найяскравіших засобів мовної виразності. Вони допомагають чітко розрізнити поняття, уявлення, сприяють точності та ясності викладу думки, дають змогу підкреслити непримиренність зображуваного, посилюють афористичність вислову. На протиставленні побудовано багато українських прислів'їв та приказок, наприклад: *«Правда та кривда – як вогонь і вода»*; *«Порожня бочка гучить, а повна – мовчить»*; *«Ситий голодного не розуміє»*; *«М'яко стелять, та твердо спати»*; *«Повний колос до землі гнеться, а пустий угороду дереться»*.

Антоніми широко використовуються у художній літературі як стилістичні засоби. З них утворюється стилістична фігура – **антитеза**. Це зіставлення протилежних образів, думок, явищ, у результаті якого формується контраст, протиставлення.

Антитеза увиразнює текст, робить його чіткішим, точнішим. Наприклад: *Два кольори мої, два кольори — Червоне – то любов, а чорне – то журба* (Д. Павличко); *Одцвітає сонях за селом, А гречки ще й не квітували* (М. Луків); *То дощ. То сніг. То пролісків іскринки. То перший грім. То плямінка блакить... Усе мінливе, наче настрої жінки: Не добереш, чого чекають за мить* (М. Луків).

Антонімічні відношення можуть зберігати в різних своїх значеннях багатозначні слова. У багатьох випадках, вживаючись у переносному значенні, слово має інші антонімічні зв'язки, ніж у прямому значенні. Наприклад, слово **легкий** протиставляється слову **важкий**, оскільки ці два слова об'єднуються поняттям «вага». В інших значеннях це слово може мати й інші антоніми: **легка хода – важка хода; легкий характер – важкий характер; ніжний погляд – важкий погляд; легка рука – важка рука; легкий мороз – сильний мороз; легкий сніданок – ситий сніданок**.

Може бути й так, що у прямому значенні слово не має антонімів, а у переносному, набуваючи інших смислових ознак і відтінків, вступає в антонімічні відношення з іншими словами. Наприклад: **зелені ягоди – спілі ягоди, свіжий хліб – черствий хліб, свіжа сорочка – брудна сорочка, ціни ростуть – ціни падають**.

Отже, антонімія належить до найбагатших виражальних мовних засобів. За допомогою протиставлень можна повніше розкрити всю складність чи суперечність зображуваного явища.

Іноді вважають, що синоніміка, полісемія, омонімія і антонімія властиві лише повнозначним словам. Проте і поміж службових слів ці явища також поширені. Порівняймо: Іван і Павло – Іван **та** Павло; біля хати – **коло** хати; він **же** це – **та** він це (синонімія).

Антонімічні відтінки дуже часто мають і применники. Порівняймо: підійшов **до** хати – відійшов **від** хати; зайшов **у** хату – вийшов **із** хати.

Омонімами є, наприклад, підсилювальна частка **і** та сполучник **і**, заперечна частка **ні** та повторюваний сполучник **ні**. Порівняймо:

1. Над ними жорстко шумів уже сухий очерет, і якась пташка різко і тривожно вигукувала: кик-кик-кик! (М. Стельмах).

2. Забрешуть собаки надворі, рипнуть сінешні двері, а Марині і в похолоне (І. Нечуй-Левицький).

Лексика сучасної української мови з погляду її походження і розвитку.

Лексика української мови формувалася протягом тисячоліть. Словниковий склад укр. мови – це відкрита, динамічна система лексичних одиниць, різнопланових за джерелами і часом формування. Аналіз укр. лексики з погляду походження передбачає насамперед з'ясування тих основних шляхів формування, які зумовлюють її генетичний склад від першоджерел до сучасного функціонування.

Основні лексичні шари української літературної мови, їх соціально-історична зумовленість.

З-поміж слів, якими ми користуємося в практиці спілкування, виділяються слова, різні за часом виникнення і за походженням. У словниковому складі укр. мови провідне місце належить тій частині лексики, яку за генетичними ознаками і визначальною роллю у мовотворчому процесі прийнято називати **споконвічною** (Грищенко Арнольд Панасович), **корінною** (Шкуратяна Надія Григоріївна, Шевчук Світлана Володимирівна), **незапозиченими укр. словами** (*незапозиченою*) (Ющук Іван Пилипович). Ті терміни можна вважати умовно синонімічними. Така укр. лексика становить 90 % усього словникового складу укр. мови. Близько десяти відсотків становить іншомовна лексика. Усі слова відкладаються в словниковому складі нашої мови ніби шарами, пластами. Лексичні шари характеризуються певною генетично-хронологічною послідовністю (у мовознавців виклад цієї хронології майже не відрізняється), тому будемо дотримуватися поділу лексики укр. мови, поданого у підручнику «Сучасна українська мова» Доленка М. Т., Дацюка І. І., Кващука А. Г.

Перший шар становлять найдавніші слова, успадковані із **спільноіндоевропейського** лексичного фонду, напр.: назви чисел (**один, два, чотири, шість, десять, сто, тисяча**), назви родинних стосунків (**брат, сестра, зять, дівер, мати**), назви

частин тіла (*око, брова, ніс, зуб, серце*), назви птахів, тварин і продуктів тваринного походження (*звір, вовк, корова, гусак, м'ясо, яйце*), назви рослин та їх частин, явищ природи (*бук, береза, верба, вишня, зерно, полова, сонце, небо, вода, ніч, сніг*), назви житла, господарських знарядь, продуктів (*дім, двері, віз, вісь, колесо, двір, сіль*), назви ознак, дій, станів, процесів (*ситий, блідий, сивий, білий, новий, довгий, стояти, спати, варити, пити, молоти, пекти*) тощо. Як вважає більшість мовознавців, лексика цього шару існувала в V–IV ст. до н. е.

Другий шар становлять слова, що були успадковані із *спільнослов'янського* лексичного фонду (праслов'янський період): назви людей за спорідненістю та іншими ознаками (*чоловік, сват, мачуха, сторож*), назви частин тіла (*чоло, тіло, губа, палець*), назви рослин (*пшениця, трава, ягода, гай, малина*), назви тварин (*віл, кінь, пес, змія, птах, комар, жук*), назви предметів і явищ природи (*іскра, бури, потік, острів, долина*), назви предметів харчування (*сало, пиріг, масло, кисіль, каша, пиво, мука, тісто*), назви абстрактних понять (*відвага, ласка, кривда, гнів, радість, честь, горе, гріх, кара*), назви дій (*блукати, варити, киснути, писати, сіяти, співати*), назви різних ознак (*розумний, мудрий, хитрий, солодкий, зоровий*). Тривав приблизно від поч. II тисячоліття до н. е. і до VI ст. н.е. Слова *спільнослов'янського* походження є майже в усіх чи більшості слов'янських мов.

Третій шар становлять *спільні східнослов'янські слова*, які в південних і західних слов'янських мовах не вживаються, напр.: сільськогосподарські назви (*рілля, солома, урожай, цілина*), назви рослин (*ожина, осока, гречка*), людей за професією (*повар, риболов, мельник, кожум'яка*), військова зброя (*самостріл, шабля*), побутових речей, родинних стосунків (*кочерга, скатерть, сковорода, подушка, дядько, дід, діти, племінник*), птахів, тварин (*галка, кажан, жацворонки, яструб, кішка*); чисел, ознак, властивостей, обставин, процесів, дій (*сорок, дев'яносто, хоробрий, хороший, їхати, сказати, ударити, ночувати, сьогодні, тепер, ненароком*). Якщо у середньому сучасний слов'янин (українець, росіянин, поляк та ін.) використовує в повсякденному спілкуванні 6–7 тис. слів, то

приблизно одну третину з них становлять спільнослов'янські слова.

Четвертий шар становлять *власне українські* слова, *специфічно українські* (Шкуратяни) поширені тільки в українській мові. Вони стосуються всіх сфер життя: суспільно-політична лексика (*громада, володар, наймит, держава, осоредок, рада, власність, гурток, ланка, самодіяльний*), назви будівель та їхніх частин (*будинок, підлога, поміст, одвірок, садиба, горниця*), назви страв і напоїв (*борщ, вареники, голубці, локшина, галушки, лемішка, холодець, затірка, млинці, бублик, пампушки, деруни, узвар, куліш, крученики*), назви одягу і взуття (*штани, свита, кожух, кирсет, спідниця, сорочка, запаска, хустка, намисто, капелюх, бриль, чобіт, черевик, сап'янци*), назви предметів побуту (*рядно, скатерка, рушник, мішок, кошик, коромисло, віжки*), сільськогосподарська лексика, виробнича діяльність (*оранка, урожай, скирта, жниварка, сівалка, олійниця, зажинки, хлібороб, сіяч, суніця, гречка*), абстрактна й наукова лексика, сфера освіти, виховання (*мрія, довір'я, іспит, підручник, освіта, виховання, кисень, водень, підручник, іспит*), чимало прислівників (*зопалу, навпростець, осторонь, заздалегідь, напередими, зрештою, вранці, нашвидкуруч, мимохідь, споконвіку*), прийменників (*біля, від, посеред, між, задля, коло, щодо*), сполучників (*та, бо, чи, аби, або, проте, зате, якби, наче, мов, ніби, ніж, дарма що, незважаючи на те що*), частки (*хай, невже, хіба, майже, навіть*), слова, що виражають ставлення мовця до висловленого чи певної ситуації, вітання, прощання, ввічливість (*мабуть, безперечно, геть, овва, добридень, добраніч, бувайте, даруйте*).

П'ятий шар становлять слова іншомовного походження.

Найважливіші фонетичні та словотворчі ознаки українських слів.

Основні **фонетичні** особливості українських слів такі:

- у ненаголошеній позиції голосні [i], [a], [y] вимовляються виразно;
- перед початковим голосним [a], [y], [o] у словах появляються приставні приголосні [j], [r] [в]: *острий – гострий; оріх – горіх*;

- при зміні слова етимологічні звуки [o], [e] чергуються з [i] в новоутворених закритих складах: **возь – віз, печь – піч**;
- звук [e] змінюється на [o] після шиплячих та перед колишнім мвердим приголосним: **женити – жонатий, шести – шостий**;
- звуки [o], [e], що утворилися з ь, ь у сильних позиціях, при зміні слова випадають: **сон – сну, день – дня**;
- на місці давнього ь утворився [i]: **дьдь – дід, льсь – ліс**;
- наявність горлового [г]: **голова, гора** та африкат [дж]: **джерело, дзиґа**;
- в кінці слова і перед глухими дзвінкі приголосні не оглушуються [**н'іж**], [**в'із**];
- наявність звука [и] після [ж], [ч], [ш], [г], [к], [х] у коренях слів (**хист, гичка чимчикувати**);
- наявність в українській мові історично подовжених й пом'якшених приголосних [д':], [т':] [з':], [с':] [ц':], [л':] [н':], [ж':] [ч':], [ш':], що розвинулись в позиції між голосними внаслідок фонетичного процесу повної прогресивної асиміляції: **життя, знання, річчю, піччю**.

Словотворчі особливості виражаються у використанні суфіксів, властивих тільки для української мови: 1) суф. **-ин(а)**, за допомогою якого утворюються слова зі значенням одиницності (**зернина, соломину**), просторові та часові значення (**ширина, година, хвилина**); суф. **ят-к(о)** (**ягнятко, поросятко, телятко**); 2) суф. **-ець, -янин**, що утворюють назви осіб за місцем мешкання (**полтавець, киянин**); 3) суф. **-ач-, -ій-**, за допомогою яких утворюються назви професій (**водій, викладач, сіяч, оглядач**); 4) суфікси **-иськ(о), -ус(а), -юр(а), -юч(а), -омах(а)**, що використовуються для утворення слів зі значенням збільшеності, згрубілості (**хлопчисько, носюра, козарлюга, костюмаха**); 5) суф. **-ець-, -ик-, -ичок-, -ен(я), -енятк(о), -атк(о), -ус(я), -есеньк-, -ісіньк-**, за допомогою яких утворюються слова зі значенням зменшеності, здрібнілості, пестливості (**папірець, коник, возик, цуценя, дитяточко**); 6) суф. **-уч(ий), -юч(ий), -ач(ий), -яч(ий), -л(ий)**, за допомогою яких утворюються активні дієприкметники та суф. **-чи, -вши** дієприслівників

(*працюючий, посивілий, працюючи, досидівшись*); складна форма майбутнього часу дієслів утворюється додаванням до основи інфінітива недоконаного виду суф. майбутнього часу **-м-** та особових закінчень: *писати-м-у, читати-м-у*; 7) суф.: **-ищ-** (*днище, горище*); **-шн-** (*дітлашня*); **-от-** (*гомота, босота*); **-ар-** (*нездара*); 8) префікси **су-** (*сузір'я*), **по-** (*подвір'я*), **перед-** (*передвечірній*).

Засвоєння іншомовних слів укр. мовою.

Засвоєння іншомовних слів – наслідок контактів різного характеру (політичного, економічного, культурного, військового) наших предків, нашого народу з іншими народами. Засвоєння іншомовних слів відбувалося у найдавніші часи, не припиняються вони і нині. Так, слова **князь, блюдо, парус** належать до найдавніших засвоєнь, **транзистор, відеомагнітофон, космос, менеджер маркетинг** – увійшли до укр. мови нещодавно. Засвоєння іншомовних слів на сучасному етапі здійснюється усним шляхом (при безпосередніх контактах народів) та книжним. Слова з однієї мови в іншу можуть переходити безпосередньо або через посередництво інших мов. Наприклад, слово **візит** латинського походження в укр. мову ввійшло через французьку, **ордер** – через німецьку. Значна частина слів іншомовного походження засвоєна укр. мовою через посередництво російської мови.

Шляхи і засвоєння іншомовних слів українською мовою:

а) старослов'янізми в лексиці української мови;

Старослов'янською мовою користувалося духовенство та аристократична верхівка, простий люд розмовляв і творив своєю мовою. Для старослов'янізмів характерні такі фонетичні й морфологічні особливості: 1) **ра, ла, ре, ле** відповідно до укр. **оро, оло, ере, еле: враг – ворог, град – город, глас – голос, древо – дерево**; 2) звукосполучення **ра** на початку слова: **раб, ратай**; 3) звукосполучення **жд** на місці колишнього зв. **д: возждь – водій, нужда, страждати**; 4) поч. **є, ю: єдиний, юнак, юродивий**; 5) преф. **воз-, вос-, пре-, пред-, со-: возлюбити, воскреснути, премудрий, пред'явити, предтеча, союз, соратник**; 6) іменникові суф. **-тель, -знь, -ств(о), -тв: мислитель, приязнь, товариство**; 7) прикметникові суф. **-ащ-, -ущ-**,

-им-: *суций, грядущий, неопалимый, незримий*; 8) перші частини складних слів *благо-, бого-, добро-, зло-*: *благодать, богобоящий, добродійство*. Старослов'янізм активно використовують письменники зі стилістичною метою, для урочистого чи іронічного звучання. Наприклад, у «Молитві» Т. Г. Шевченка: *«Злочинающих спини, у пута кутії не куй в склепі глибокі не муруй. А доброзиждущим рукам і покажи і помози. Святу ю силу ниспошли. А всім нам вкупі на землі єдиномишліє подай і братолюбіє пошли»*.

б) старогрецькі і латинські слова в лексиці української мови;

До прийняття християнства: *корабель, парус, левада, лиман, палата, кедр, вишня, огірок, м'ята, кит, крокодил*. Після, через старослов'янську: *ангел, апостол, Біблія, віттар, кадило, ладан, монах, ідол*; грецькі імена: *Анатолій, Андрій, Василь, Ірина, Галина, Катерина, Олена*; шкільні терміни: *граматика, логіка, історія, математика, філософія, лексика, морфологія, бібліотека, театр, хор*; інші запозичення, пов'язані з розвитком різних галузей науки, з політичним життям: *біологія, мікроб, гормони, йод, клімат, дифтонг, фантазія, економія, анархізм*.

Для грецизмів властиві словотвірні елементи: *авто-, мікро-, макро-, агро- ізо-, пан-, -філ, -фоб*: *агропромисловий, слов'янофіл*; початкові голосні *а, і, е*, (*архів, ангел, епос*), приголосний *ф*, звукосп. *кс, пс*, суф. *-к(а), -ад(а), -ид(а), -ід(а), -навт-, -іт-*: *економія, психіка, олімпіада, піраміда, агронавт, бронхіт*; префікси: *а-, ан-, анти-, архі-*: *архідавній*,

Латинізм: *кесар, коляда, фортуна, арешт, гонор, календар, матеріал, окуляри, термін, фальш*. Терміни, пов'язані з розвитком різних галузей науки, з політичним життям: *університет, декан, лекція, конспект, літера, суфікс, синус, радіус, вірус, ангіна, рецепт, антена, юрист, документ, депутат, диктатура, прогрес, варіація, класика*; імена: *Валерій, Віктор, Віталій, Максим, Павло, Марина, Наталія*. Для латинізмів притаманні такі ознаки: преф. *де-, екс-, ім-, ін-, ре-*, суф. *-альн(ий), -ат, -ент, -тор, -тур(а), -ум, -ус*: *депресія, експозиція, інкубатор, реконструкція, універсальний, інформація, диктатор, мінімум, казус*; звукосполучення *ци, це*: *циркуляція, ценз*.

В укр. мові є слова, утворені поєднанням частин грецького чи латинського слова і слова чи словотворчого засобу укр мови, наприклад, **аморальність** (а – грецького, мораль – латинського, укр. суф. ість).

в) *засвоєння із західноєвропейських, тюркських мов.*

Запозичення з **тюркських** мов: назви, пов'язані з військовою справою (**отаман, гайдамака, яничар, аркан, кайдани, каторга**); назви побутових речей (**диван, казан, халат, ковпак, килим, шашлик, ковбаса, парча, базар**); назви тварин (**баран, кабан, ішак, сазан, тарган, отара, табун**); назви рослин і плодів (**гарбуз, кавун, алича, баштан**); назви мастей коней (**гнідий, буланій, карий**). Однією з ознак тюркізмів є поєднання в слові голосних однакового ряду: **барабан, балаган, кабала, сургуч, тютюн**. Про тюркське походження свідчать кінцівки **-лик, -ук, -ак, -ан, -ун**: **ярлик, тапчан, борсук, Курган**.

Запозичення з **німецької** мови стосуються: техніки й будівництва (**борт, кахлі, лобзик, шина, шланг**); військової справи (**гауптвахта, офіцер, фланг, ранг, солдат, штаб, штурм**); мистецтва (**гастролі, флейта, обертон**); торгівлі й управління (**бухгалтер, касир, банк, штраф**); побуту (**бутерброд, кітель, галстук, шлейф, штопор, ширма**); виробництва (**кран, шахта крейда, пластир, бинт**); спорту (**шайба, штанга, цейтнот**). Основні ознаки запозичень з німецької мови: звукосполучення [шт] на початку слова, [ей] у середині (**штабель, крейда, флейта**); зв. [ц] на поч. слова (**цейтнот, цех**).

Запозичення з **французької мови** стосуються переважно: **військової справи** (**армія, сапер, десант, патруль, гарнізон, гвардія, партизан, команда, база**); **суспільно-політичного життя** (**режим, прем'єр, преса, дебати, саботаж, парламент, інтрига, шантаж, депеша**); **мистецтва й літератури** (**афіша, п'єса, актор, роль, гравюра, сюжет**); **одягу** (**костюм, пальто, блуза, краватка**); **будівництва, архітектури** (**фойє, монтаж, фасад, тераса, шосе, естакада, тротуар**); **побуту** (**пальто, костюм, жакет, люстра, сервіз, браслет, флакон, пудра, десерт, гарнір, філе**).

Для запозичень з французької мови властиві фонетичні й морфологічні особливості: звукосполучення **ya** (**буржуазія**,

амплуа); пом'якшення губних та [к] перед у (*бюро, гравюра, кювет*); звукосполучення *ам, ан* перед приголосними (*пансіон, жанр*); суф. *-аж, -ант, -ер, -йон* (*екіпаж, фураж, режисер*); невідмінюваність іменників з кінцевими голосними [e], [i], [o] (*пенсне, турне, журі, жалюзі, кашпо*).

Запозичення з англійської мови стосуються: **техніки** (*бульдозер, комбайн, трактор, комп'ютер, файл*); **політики й економіки** (*страйк, мітинг, бойкот, лідер, бізнес, чек, менеджер*); **мореплавства і військової справи** (*танкер, катер, мічман, шхуна, докер, трап, танк, снайпер*); **спорту** (*футбол, волейбол, спортсмен, фініш, гандбол, хокей, матч, гол, тренер*); **побуту** (*комфорт, піджак, піжама, френч, джемпер, джем, пудинг, ром, кекс, торт*); **культури** (*джаз, парк, фільм, клоун*). Для запозичень з англ. мови властиві звук *дж* (*джин, джаз, джем, бюджет, джентльмен*), **звукосполучення ай, ей в середині слова** (*снайпер, тролейбус*), **суфікс -инг** (*пудинг, смокінг, мітинг*).

Запозичення з італійської мови стосуються переважно музики, мистецтва: *акорд, тенор, тріо, консерваторія, сольфеджио, дует, соната, концерт, піаніно, браво*; **фінансово-економічної термінології:** *брутто, нетто, валюта, фірма*; **до архітертурно-будівничої лексики:** *бароко, арка, фонтан, мозаїка, карета*; **побутових речей** (*серветка, макарони, піца, вермішель, агрус*). Українська мова переважно засвоїла ці слова з російської та польської мов, до яких вони ввійшли через посередництво французької мови.

Інтернаціоналізми в лексиці укр. мови і кальки – на самотійне опрацювання (Доленко 94–95; Ющук 198; Шкурятна 128).

Кальки – слова або вирази, скопійовані засобами рідної мови з іншої. Це по морфемні переклади слів. Н-д, слово **життепис** – калька з грецького **біографія** (*bios* – життя + *graphō* – пишу). Багато слів-кальок в укр. мові з російської мови: *выдвижение* – **висування**; *соцсоревнование* – **соцзмагання**; *законоведение* – **закозознавство**; *колхоз* – **колгосп**.

За способом калькування в укр. мові створено переважну більшість термінів, н-д, укр. назви відмінків: називний (лат. *nominativus*), родовий (лат. *henetivus*).

Інтернаціоналізми – слова, поширені в усіх чи багатьох мовах з однаковим чи близьким значенням і звуковим складом. Це слова, що називають **явища суспільно-політичного життя** (клас, революція, демонстрація, мітинг), **наукові терміни** (аналіз, синтез, аналогія, філософія), **поняття, пов'язані з технікою** (комбайн, мікроскоп, трамвай), **культурою** (бібліотека, драма, режисер, продюсер, театр, тенор), **освітою** (педагог, лектор, професор, інститут, студент) **спортом** (олімпіада, стадіон, спортсмен, бокс, футбол), **військовою справою** (армія, танк, офіцер), **побутом** (готель, кафе, ательє). Інтернаціоналізми різноманітні за походженням. З-поміж них є слова, що походять з латинської мови (текст, нотаріус); з **грецької** (бібліотека, фізика); **французької** (тариф, ансамбль); **англійської** (клуб, комбайн); **італійської** (арія, соло).

Активні та пасивні шари української лексики.

Особливістю словникового складу є його безперервний розвиток. До основного словникового фонду мови належать слова, які незмінно зберігаються у мові протягом тисячоліть. Це слова на позначення найважливіших понять – назви спорідненості, частин тіла, почуттів, явищ природи, рослин і тварин, трудових процесів, кольорів тощо. Ці слова належать до **активно** вживаних. Однак, склад частини лексики перебуває на периферії вживання і може бути охарактеризована як **пасивна**.

Активна лексика – це частина словникового складу укр. мови, яка вільно вживається в усіх сферах життя людського суспільства, в різних формах і стилях літературної мови. До складу активної лексики належать не тільки загальноновживані слова, а й окремі терміни, професіоналізми. Певне уявлення про активність уживання слів можуть дати дослідження з проблем статистичної лексикології мовлення. Так, на матеріалі текстів художньої прози було констатовано, що слова тематичної групи з загальним значенням – назв частин тіла людини мають такі частоти на 100 тис. слововживань: **рука** – 334, **око** – 301, **голова** – 217, **обличчя** – 106, **плече** – 73. найменш частотними виявилися слова: **спина** – 26, **лице** – 26, **рот** – 24, **долоня** – 24, **тіло** – 24.

Пасивна лексика – це частина словникового складу літературної мови, зрозуміла усім, хто володіє цією мовою, однак мало вживана у «живому» щоденному спілкуванні. Обмежене вживання таких слів зумовлюється особливостями позначуваних ними явищ, а саме: рідкісних реалій, термінів, власних імен, а також неологізмів та застарілих слів.

Активну і пасивну лексику мови не слід ототожнювати з активним і пасивним словником кожного мовця. Обсяг активного і пасивного словника окремо взятої людини – носія укр.. мови перебуває безпосередній залежності від рівня освіти, професійної підготовки, духовної культури, особистих поза професійних зацікавлень кожної людини.

Застарілі слова (історизми, архаїзми). Неологізми (лексичні, семантичні, індивідуально-авторські).

З'ясуємо, які слова у складі лексики укр.. мови є застарілими. Залежно від умов, які спричиняють вихід слова з активного вживання, їх поділяють на історизми та архаїзми.

Історизми – слова, які припинили своє існування у зв'язку з соціально-побутовими і суспільно-політичними змінами, вийшли з активного вжитку тому, що зникли позначувані ними речі, явища, напр.: ***смерд, кріпак, лучник, чумак, рогатина, пістоль, очіпок, червінець, пуд, верства, половці, варяги.***

Історизми називають поняття, пов'язані:

з старими суспільними формаціями: *раб, плебей, феодал, поміщик, смерд, боярин, оброк, князь тощо;*

назвами старовинної зброї, амуніції: *спис, лук, щит, шолом, кольчуга, рать;*

назвами старовинного одягу: *каптан, плахта, жупан, кирея, очіпок, вінець, сіряк, чумарка;*

назвами грошових одиниць міри: *крейцер, шаг, шеляг, лікоть, десятина, копа;*

назвами людей за родом заняття: *кожум'яка, сідельник, кушнір, бондар;*

назвами предметів для праці, плавання: *лодія, дромон, хелендія, ковчег;*

назвами зниклих племен, народів: *варяги, половчани, ромеї, берендеї, в'ятичі, гуни;*

назвами старовинних будівель, старовинних предметів побуту: *терем, княжий двір, чаша, макогін;*

назвами колишніх міст, поселень: *Царгород, Ружска, Уша тощо.*

Стали історизмами слова, що наз. державу: *Союз Радянських Соціалістичних Республік, СРСР, УРСР, Радянська Україна, ЦК Комуністичної партії України* та інш. Історизми використовують у художніх творах та наукових працях, якщо описують події і факти минулих історичних епох. О. П. Довженко зазначав: «Старе те, що давно було новим. А старовинне те, що, будучи в свій час новим, визначало якусь головну частину синтезу своєї доби, що знаменує характер минулої давнини, її вищий прояв. Тому старовинне цікаве і дороге нам, як спадкоємцям культури минулих епох. У ми користуємося ним часом у своєму сучасному мистецтві».

Архаїзми – слова, які вийшли з активного вжитку тому, що їх із різних причин витіснили інші слова, напр.: **чадо – дитина, уста – губи, десниця – права рука, ректи – сказати, всує – даремно, вельми – дуже** (можуть уживатися як синоніми).

З-поміж архаїзмів розрізняють:

1) Власне лексичні – витіснені з уживання іншими лексичними одиницями: *зигзиця – зозуля; брань – битва; оний – той; правотар – адвокат; зане – тому що, бо; буй – хоробрый.*

2) Лексико-словотвірні – із застарілими суфіксами та префіксами: *вой – воїн; рибар – рибалка; велій – великий; перебути – бути; розсіяти – засіяти; миса – миска; фортеція – фортеця.*

3) Лексико-фонетичні – застарілі слова, що відрізняються від сучасних фонетичним вираженням (звуковим оформленням): *вольний – вільний; вражай – врожай; піит – поет; шкло – скло; сей – цей; сподар – господар; глас – голос.*

4) Морфологічні: *У піп **гортанію** (гортанню) басистий, на Ворсклі робить річку Йордань* (Л. Костенко); *А море носи кораблям одвернуло, Б'є у боки, у облавки, горою **паде** (падає) на помости* (Зеров).

5) Семантичні – із застарілим значенням: *лікоть* (міра довжини), *поїзд* (валка, підвід), *живіт* (життя), *колода* (вулик).

Архаїзми вживаються для вияву іронії, сарказму, зневаги або створення гумористичного ефекту, з певною стилістичною

метою: *Помацки відшукує Сагайдачний дощечку, кладе на неї білий аркуш і вмочує вигострене гусяче перо в **атрамент** (чорнило)* (З. Тулуб).

Протилежне явище застарілим словам **неологізми** – (від грец. neos – новий, молодий, logos – слово, поняття) нові слова, словосполучення, фразеологізми, що з'являються в мові. Виникнення неологізмів спричинене потребою давати назви новим предметам, явищам, поняттям, які постають унаслідок безперервного розвитку економіки, науки, культури в результаті розширення й поглиблення зв'язків з іншими народами та державами. Неологізми переважно утворюються з існуючих у мові морфем на основі загальноприйнятих способів словотвору: **агропром, медсестра, вуз** – аббревіація, **обранець, вкрадливість, плюндрач** – суфіксація, **цупкорукий, німопромовистий** – осново складання, з суфіксацією. Слово як неологізм існує протягом певного часу – доти, поки явище, назване цим словом не стане звичним. Разом з явищем освоюється і слово, яке його називає, стає звичним, загальноновживаним. Неологізмами можуть бути іншомовні слова в перші періоди їх засвоєння.

У різний час неологізмами в укр. літ. мові були: *шоше, аероплан, депутат, комбайн, наркобізнес, рекетир, комп'ютер, факс, грант*. Зараз частина цих слів є загальноновживаними, частина – застарілими. Неологізми, які виникають для назви нових понять навколишнього світу, називаються **загальноновживаними**.

Тема 10. Фразеологія української мови. Українська лексикографія

Поняття про фразеологію і фразеологічні звороти. Фразеологізм і слово.

Фразеологічний фонд мови здавна привертав увагу багатьох вітчизняних мовознавців. Цінні для розвитку фразеологічної теорії спостереження знаходимо в працях М. В. Ломоносова, Ф. І. Буслаєва, О. О. Потебні, О. О. Шахматова та інших видатних учених. Ідею про необхідність створення фразеології як самого розділу лінгвістичної науки обґрунтовує у 20-х роках Є. Д. Поливанов, який вважає, що цей розділ посяде відособлену і стійку позицію у лінгвістичній літературі майбутнього.

У розвиток фразеологічної теорії зробили значний внесок Віктор Володимирович Виноградов, Іван Костянтинович Білодід, Петро Йосипович Горецький.

Предметом вивчення фразеології є стійкі словосполучення двох і більше слів, що створюють семантичну цілість і відтворюються у процесі мовлення як готові словесні формули. Крім спільних із лексикологією аспектів розгляду, фразеологія має свої специфічні **завдання**:

- вивчення особливостей структури фразеологічних одиниць;
- визначення причин фразеологізації одиниць;
- дослідження взаємовідношень фразеологічних зворотів з іншими лінгвістичними одиницями – словом, словосполученням, реченням;
- вивчення законів розвитку фразеологічного складу;
- вивчення фразеологічної системи в її сучасному стані і в історичному розвитку.

Фразеологія (від гр. *phrases* – вираз, зворот і *logos* – вчення) – це розділ мовознавства, який вивчає фразеологічний склад мови – фразеологічні одиниці та ознаки, закономірності функціонування у мовленні та процес утворення.

Слово „**фразеологія**” називає також сукупність фразеологічних одиниць мови, наприклад: „українська фразеологія”, „білоруська фразеологія”.

Об'єктом вивчення фразеології є фразеологічні одиниці або фразеологізми.

Фразеологічною одиницею (фразеологізмом) називається лексико-граматична єдність двох і більше, нарізно оформлених компонентів, граматично організованих за моделлю словосполучення чи речення яка, маючи цілісне значення, відтворюється у мовленні за традицією, автоматично (**палець об палець не ударити; шкребти за душу; збити з пантелику**).

Фразеологізми є засобами віддзеркалення та пізнання об'єктивного світу (**Бабині літо – тепла осінь; Білий світ – земля; білі мухи – сніжинки**.)

Людина пізнає навколишнє з емоційно-оцінної позиції, тому і виникають фразеологізми з емоційними відтінками (**сидіти на двох стільцях; кінці у воду**).

Це скарбниця народу, здобуток її мудрості, культури, в якій закарбована:

- історія народу (**пропав, як швед під Полтавою**);
- звичаї і вірування предків (**ні пуха, ні пера**).

У фразеологізми входять одиниці, що виражають:

- психічний стан людини (**бути на сьомому небі; сам не свій; опустити руки**);
- стосунки між людьми (**носити камінь за пазухою; сіль тобі в очі**);
- етап організму (**зуб на зуб не попадає; клювати носом**);
- оцінка людей, явищ (**як сніг на голову**).

Фразеологічна одиниця відзначається низкою ознак, що дозволяють вважати їх самостійними одиницями мови, відмінними від інших лінгвістичних одиниць – від слова словосполучення, речення, однак вони мають немало спільного з названими одиницями.

При зіставленні слова і фразеологізму виявляються такі спільні ознаки:

- 1) відтворюються у мовленні автоматично;
- 2) співвідносяться з одним, а не кількома поняттями, наприклад: недбале ставлення до праці визначається словом «байдуже» й фразеологізмом «дивитися крізь пальці»; досягнення переваги над кимось словом «перемога», фразеологізмом «брати гору»;
- 3) і слова і фразеологізми вступають у синонімічні й антонімічні відношення. Порівняймо.

У студентів спитати:

Акт мовлення: **говорити, казати, гоготіти, щebetати, патякати, варнякати, пісню співати, теревені правити, яси точити, дурниці молоти, плескати язиком.**

Стан щастя, радості: **радіти, веселитися, тріумфувати, бути на сьомому небі, бути на вершині щастя, як не танцювати, мов удруге на світ народився, у щасті купатися.**

Слово: добрий – лихий.

Фразеологізм: останнє віддасть – з батька рідного здере.

Слово: далеко – близько.

Фразеологізм: не близький світ – рукою подати.

Відмінність між словом і фразеологізмом наявна насамперед: у будові: слово – цілісно оформлена одиниця. Фразеологізм – нарізно оформлена одиниця.

Слово складається з морфем, які у мові самостійно не вживається.

Фразеологізм складається зі слів, які вживаються і поза фразеологізмом.

За будовою фразеологізми подібні до підрядних і сурядних словосполучень (*рано чи пізно, ні пари з уст, Бабине літо, горобина ніч, і сміх і гріх*) або речень різної структури (*стригти під одну гребінку; наче корова язиком злизала; слово – не горобець: вилетить не ввіймаєш; доки сонце зійде, роса очі виїсть*).

Трапляються фразеологізми, що складаються з одного слова: *Еврика, Едем, Голіаф*; або повнозначного зі службовим: *де там; в упор; аж гуде; до крихти*.

Проте значення слова і значення фразеологізму не тотожні. Фразеологізм, називаючи певне поняття, образно характеризує його (*дрімати – клювати носом, перешкода – камінь спотикання, не зазнаватися – не спочивати на лаврах, вигадувати – дуба смаленого правити*).

Фразеологізм у словниках реєструється нарівні зі словом; при лексичному, граматичному розборах тексту не членуються.

Фразеологізми співвідносні з певними частинами мови, вони виступають одним членом речення (*Себастьян уперто тріпанує своїми густими, з полум'я вихопленим, чубом* (М. Стельмах); *Мельхиседіек сердито глянув на свою жінку: вона догадалась, що вже наговорила сім мішків гречаної вовни, й прикусила язика* (І. Нечуй-Левицький)).

Фразеологізм відрізняється від синтаксичної одиниці (слово, словосполучення і речення) тим, що відтворюються як цілісні структури, а не будуються щоразу за певними стилістичними моделями, як вільні словосполучення чи звичайні речення.

Типи фразеологічних одиниць.

Класифікуючи різнорідний фразеологічний матеріал, мовознавці виділяють низку підкласів, видів, які дістають свої видові найменування. Тому класифікація фразеологізмів здійснюється різними вченими на основі різних ознак.

Зазначимо різні загальноприйняті підходи:

1) за граматичною будовою: рівнозначні словосполученню (**зуб за зуб**); рівнозначні реченню (**далеко куцо́му до зайця; про буде, те й буде; купатися як сир у маслі**);

2) за лексичним складом: фразеологічна одиниця складається з активної лексики (**була не була; собаку з'їсти**). Зі словом *голова* близько 300 фразеологізмів (**голова з вухами, голова йде обертом, голова стала дірява, валити з хворої голови на здорову, не виходить з голови**). Зі словом *серце* понад 200 фразеологізмів (**гаряче серце, серце не камінь, серце з перцем, серце сохне, з відкритим серцем тощо**). Фразеологічна одиниця, що складається зі слів поза фразеологізму не вживається і входить до пасивного складу лексики (**дати відкоша, дати чосу, забити баки**);

3) за співвідносністю з певною частиною мови: іменникові (**біла пляма, вавілонське стовпотворіння, блудна вівця, сім чудес світу**); прикметникові – називають ознаки (**білими нитками шитий; кров з молоком; не ликом шитий; го-стрий на язик; нечистий на руку**); дієслівні – називають дію або стан (**накивати п'ятами, прибирати до рук, співати з чужого голосу**); прислівникові – характеризують дію, стан чи ознаку (**аж до неба, без задніх ніг, в пух і прах, одним махом, як на долоні**); вигуківі – вказують на почуття, емоції (**ну й ну, от тобі й на, хай йому грець, цур тобі, не доведи Господи**).

4) за джерелом походження (Леонід Арсенійович Булаховський): прислів'я і приказки (**поганому роду нема переводу, двічі молодим не бути, сам не гам і другому не дам, серце – не камінь, ходить та й спить**); професіоналізми (**терміни**), (**чорни м по білому, лити воду на млин, стригти під один гребінь, знімати стружку, гірка пілюля, спіймати на вудку**); усні вислови з анекдотів; цитати й образи з старого і нового Завіту (**Ноїв ковчег, око за око, зуб за зуб, манна небесна**,

книга життя, пісня пісень); вислови з античної літератури (*Пізнай самого себе, мовчання – знак згоди*); переклади іншомовних висловів – *Спинись, хвилино!* (Гете), нім.; *Бути чи не бути* (Шекспір), англ.; *Буря в склянці води* (Монтеск'є), франц.; крилаті слова – *Інші часи – інші пісні* (Н. Буало); *Всякому городу нрав і права* (Г. Сковорода); влучні фрази видатних людей – *Чорніший чорної землі* (А. Іщук); *Як парость виноградної лози* (М. Рильський), *А віз і нині там* (Л. Глібов);

5) за функціональним аспектом (С. Г. Гаврин): стилістичні нейтральні фразеологізми (*піднімати завісу, слушний час, без зайвих слів, думка визріла, майстер своєї справи*); фразеологізми, що належать до книжних стилів, створення урочистості, піднесеності (*наріжний камінь,*

зімкнути лави, Сізіфова праця, притча во язицех, нитка Аріадни, за велінням серця, ставити з ніг на голову); фразеологізми, що належать до розмовного стилю (переважно з виразно зниженим забарвленням) (*замакітрити голову, виляти хвостом, гопки скакати, кури заклюють, пошити в дурні*).

Образно виразні фразеологічні одиниці: метафоричні (*пустити червоного півня*), стилі порівняння (*чорна як земля, берегти як зиницю ока*), евфонізми (*з гряді в князі*), гіперболи і літоти (*гарматою не проб'єш, виїденого яйця не вартий*), тавтологічні сполуки (*битком набитий, сидьма – сидіти, свиня – свинею*).

6) за ступенем спаяності компонентів розрізняють: фразеологічні зрощення; фразеологічні єдності; фразеологічні сполучення (Віктор Володимирович). До них додаються ще фразеологічні вислови (вирази) – за класифікацією М. М. Шанського.

Фразеологічні зрощення або ідіома – це стійке, семантично неподільне сполучення слів, загальне значення якого зовсім не пов'язане зі значенням його компонентів. Окремо взяті слова зрозумілі, однак не мотивують значення фразеологізму: *піймати облизня, терпець увірвався, бити байдики, бити баглаї, ходором ходити, собаку з'їсти, пекти раків, у нього грошей кури не клюють, глек розбити, викинути коника, погріти руки*.

До складу фразеологічних зрощень входять застарілі слова.

Фразеологічні єдності – це семантично неподільні фразеологізми, цілісне значення яких умотивоване значенням компонентів: *ні пари з уст, тримати язик за зубами, накивати п'ятами, ложка дьогтю в бочці меду, стерти в порошок, замилювати очі, тримати камінь за пазухою.*

Фразеологічні сполучення – це фразеологічні одиниці, які, маючи цілісне значення, складається зі слів з вільним і фразеологічно пов'язаним значенням. Слова в фразеологічних сполученнях можуть бути замінені відповідними до контексту іншими словами, змінюється: *зачепити чийсь інтереси (честь, почуття, гордість); відвести очі (погляд); чиста совість (душа); бере (сміх, зло, нетерпіння); червоніти (від сорому, від радості, від горя).*

Фразеологічні вислови (вирази) – це стійкі звороти мови, які семантично не поділяються і складаються зі слів із вільним значенням, однак у процесі мовлення відтворюються як сталі мовні одиниці. До них належать приказки і прислів'я, крилаті вислови, мовні кліше: *Людина – це звучить гордо; Дивиться – як теля на нові ворота; Як з хреста знятий; Хрін від редьки не солодший.*

Джерела української фразеології.

1) Найбільшим джерелом є народна мова. У фразеологізмах народного походження відбита вся історія українського народу: *непрошений гість гірш за татарина; терпи козаче, отаманом будеш; де байрак, там і козак.*

Спостереження за суспільними процесами, виробничою діяльністю і побутом, морально-етичними нормами і родинними стосунками, рослинним і тваринним світом лежить спричиняють виникнення більшості фразеологізмів: *мотати на вус; ставати дибки; міцний горішок; завертати голоблі; на вербі груші ростуть.*

2) Фразеологізмами стали влучні вислови з мовлення людей різних спеціальностей, зокрема: *шкурка вичинки не варта* – із мовлення шевців; *куй залізо, поки гаряче* – з мовлення ковалів; *без сьомої клепки у голові* – бондарів; *ні пуху ні*

пера – мисливців; зі шкільного життя: *дістати урок, скласти іспит, сідати за парту*; з розвитком письма: *від дошки до дошки, альфа і омега, поставити крапку*.

3) Є фразеологізми, що виникли на основі наукової термінології: *зрушити з мертвої точки, бурхлива реакція*; з різних галузей техніки: *підкручувати гайки, знімати стружку, ставити на рейки, натискати на всі педалі*.

4) Поповнюють українську фразеологію влучні вислови визначних державних, політичних, наукових діячів та письменників: *факти – уперта річ* (К. Маркс), *жереб кинуте* – (Юлій Цезар), *роки блукань, мандрів* (Гете), *батьки і діти* (І. Тургенєв), *Краще вмерти стоячи, ніж жити на колінах* (Д. Ібаррурі).

5) Безліч фразеологізмів взято з античної міфології: *гомеричний сміх, розсіяти зуби дракона, яблуко незгоди*.

6) З церковної літератури: *глас вопіючого в пустелі, випити чашу до дна, блудний син, кожний камінь кричить*.

7) Крилаті вирази українських письменників: *Все йде, все минає, і краю немає* (Т. Шевченко); *Хіба ревуть воли, як ясла повні?* (І. Нечуй-Левицький); *Перемагать і жити* (П. Тичина).

8) Створюються нові фразеологізми, в яких відбито усі сучасні явища з різних сфер людської діяльності: *процес пішов, без'ядерна держава, вільна і нехалежна, маємо те, що маємо, мирне освоєння космосу, рука старшого брата, помаранчева революція*.

Походження фразеологізмів

На перших порах сучасні фразеологізми виступали як вільні словосполучення. Але, часто вживаючись (нерідко в переносному значенні), вони набули форми сталих зворотів. Перетворення сполучень слів на стійкі одиниці мови, рівноцінні лексемам, називається **лексикалізацією**.

Велика кількість фразеологізмів виникла із словосполучень на позначення вчинків людини в різних ситуаціях, родинних стосунків, реалій побуту: *водити за ніс, кліпати очима, копилити губи, мотати на вус, протуркотіти вуха, розмахувати кулаками після бійки, бити себе в груди, хапатися за соломинку, гнути спину, танцювати від печі, ковтати слину, махнути*

рукою, зіпнутися на ноги, руки сверблять, склавши руки, пальчики оближеш, як за рідного батька, з молоком матері, свій брат, з одного тіста, як горохом об стіну, горох з капустою, як медом по губах, по саму зав'язку, казанок варить, облизати макогона, за одним рипом, купи не держиться.

Значне місце посідають фразеологізми, що виникли на основі спостережень за явищами природи, тваринним та рослинним світом: як вітром здуло, свіжим вітром повіяло, пустити за вітром, як грім з ясного неба, хмари згущуються, витати в хмарах, з дощу та під ринву, обдало морозом, радий сонце прихилити, ждати біля моря погоди, не бачити смаленого вовка, хитрий лис, заяча душа, як кіт наплакав, перелітний птах, розправляти крила, мокра курка, курям на сміх, комар носа не підточить, гедзь укусив, на вербі груші, блекоти наїстися.

Є фразеологізми, у яких відбилися різні історичні обставини: *вільний козак, козацьке сонце, наче татарська орда, голо як би татари пройшли, наче на турка йде, мудрий як лях пошкоді, прив'язався як москаль, голити в москалі, здирати шкуру, кат із ним, не взяв його кат.*

Проте більшість фразеологізмів своїм виникненням завдячують різним ремеслам, видам діяльності людей – таким. як: робота в сільському господарстві *{прокласти першу борозну, орати переліг, перти плуга, одягати вуздечку, випуски ти віжки зі своїх рук, де не посій, там і вродиться, посіяти паніку, знаходити сокиру під лавкою, як п'яте колесо до воза. повертати голоблі}*, ковальське ремесло *(кувати вухналі зубами, брати в лещата, попадати в лещата, дати гарту, як ковальський міх, як молотком ударити)*, рибальство *(пійматися на гачок, піддаватися на вудку, заманити в свої сіті, битися як риба в сітях)*, ткацько-прядильне ремесло *(розмотувати клубок, клубком ставати в горлі, нитка увірвалася, лежати в основі)*, кравецьтво, шевство *(білими нитками шити, по нитці доходити до клубочка, як нитка за голкою, шукати голку в сіні, розплутувати вузол, з голочки, на один копил, правити на свій копил, міняти шило на швайку)*, транспорт *(входити в колію, давати зелену вулицю, ставити на рейки, на всіх парах, натискати на всі педалі, давати задній хід, спускати на гальмах, брати на буксир, без керма і*

вітрил, на повних парусах, пливати за течією, тримати курс, кинути якір, рятівне коло), фінансово-торговельні операції (зводити рахунки, акції ростуть, скидати з рахівниці, брати на свій рахунок, показувати товар лицем, перший сорт, купити і продасть), військова справа (гострити меч, схрестити мечі, ламати списи, тримати порох сухим, переходити в наступ, брати на озброєння, влучати в ціль, брати з бою, викликати вогонь на себе), театральньо-музична сфера (грати роль, помінятися ролями, сходити зі сцени, опускати завісу, під завісу, номер не пройде, попадати в тон, як по нотах, фальшива нота, співати з чужого голосу, співати стару пісню, інша музика); картярство (відкривати карти, сплутати карти, ставити на карту, карти в руки, козир у руках, останній козир, робити ставку, іти ва-банк, підкласти свиню, лишитися при піковому інтересі) тощо.

Багато фразеологізмів з'явилося на релігійному ґрунті: *земний рай, проспати царство небесне, пройти через пекло, пекельні муки, як з хреста знятий, шлях на Голгофу, віддати Богові душу, дзвонити в усі дзвони, на ладан дихати, одним миром мазані, рада б душа в рай, та гріхи не пускають.*

Помітний слід у фразеологізмах залишили народні звичаї, обряди, вірування, забобони: *дістати гарбуза, на рушник стати, зв'язати руки, як засватаний, пускати ману, зуби заговорювати, вставати на ліву ногу, виносити сміття з хати, з легкої руки, дорогу перейти.* Стали фразеологізмами окремі характерні словосполучення з народних пісень, казок, оповідей: *біле личко у чорні брови, тихі води і ясні зорі, молочні ріки й кисельні береги, казка про білого бичка, лисичка-сестричка, на злодієві шапка горить, язиката Хвеська, Коцій Безсмертний, товчеться, як Марко по пеклі, так то так, та з хати як.*

Мовні кліше, штампи, складені найменування

У мові є звороти, які в певних мовленнєвих ситуаціях повторюються без змін як усталена словесна формула. Від власне фразеологізмів вони відрізняються тим, що їхні компоненти зберігають своє пряме лексичне значення і їм не властиве емоційно-експресивне забарвлення. Розрізняють три види таких стійких словосполучень: кліше, штампи та складені найменування.

Кліше – звичний зворот, регулярно повторюваний у певних умовах і контекстах для тотожного позначення адекватних ситуацій, стосунків між людьми тощо.

Наприклад, існують кліше мовного етикету: *добрий день, доброго здоров'я, радий Вас бачити, до побачення, на добраніч, бувайте здорові, на все добре, будь ласка, якщо Ваша ласка, ласкаво просимо, будьте люб'язні, щиро дякую, глибоко вдячний, з повагою, шановний пане, вельмишановний добродію, з роси й води, бажаю щастя й добра Вам.*

Для позначення різних явищ суспільно-політичного життя вживають усталені звороти на зразок *правляча верхівка, посадова особа, засоби масової інформації, сфера обслуговування, правоохоронні органи, організована злочинність, криміногенна ситуація, виборчий блок, передвиборча агітація, результати виборів, всенародне обговорення, пленарне засідання, маніпулювання громадською думкою, соціально незахищені верстви населення.*

Лексикографія. Короткі відомості з історії української лексикографії.

Термін „лексикографія” називає:

- а) розділ мовознавства, що визначає теоретичні принципи укладання словників, вивчає типи словників;
- в) процес збирання слів певної мови, упорядкування їх, опис словникового матеріалу;
- б) сукупність словників певної мови і наукових праць з цієї галузі.

Коротко зміст розділу „Лексикографія” визначають кількома словами: це наука про словники. Нині українська мова має словники різних типів.

Словники розширюють світогляд людей. У них представлено знання, якими володіє людство у певну епоху, з різних галузей науки, техніки, мистецтва. їх заслужено називають супутниками цивілізації. Словники відіграють значну роль у нормалізації мови, поширенні мовних норм, у піднесенні мовної культури. Вони служать довідниками про те, як правильно вимовляти і писати слова, як тлумачити значення слів, як виникло це значення, якого походження слово.

Словники бувають короткі (до 30000 слів), середні (70000–80000 слів), повні (понад 80000 слів).

Укладання словників – суспільно необхідна діяльність, складова частина прогресу суспільства. Цінну пораду користуватися словниками для поповнення знань, піднесення культури мовлення образно висловив Максим Рильський:

Не бійтесь заглядати у словник –
Це пишний яр, а не сумне провалля.
Плекайте, як дбайливий садівник,
Достиглий овоч у Грінченка і Даля.
Не майте гніву до моїх порад
І не лінуйтеся доглядать свій сад.

Зародження і розвиток української лексикографії

Історія української лексикографії починається з давніх глос – перекладів незрозумілих грецьких чи старослов'янських слів безпосередньо в тексті або на полях книжки. Наприклад, в одній із найдавніших книг, що дійшли до нас в оригіналі в Ізборнику Святослава 1073 року, натрапляємо на такі пояснення: *въ номос - въ закон , мамону – наричеть несытьство*. Глоси могли стояти як після пояснених слів, так і перед ними. Цей спосіб пояснення незрозумілих слів до другої половини XVI ст. був основним видом словникової роботи в Україні і особливо поширення набув у XVI–XVII ст. У Пересопницькій Євангелії (1556–1561) налічується близько 200 глос. Глоси стали будівельним матеріалом для давньоукраїнських словників.

Словники української мови укладалися, починаючи з XV ст. Історія української лексикографії починається з давніх перекладів незрозумілих грецьких чи старослов'янських слів безпосередньо в тексті або на полях книжки. Цей спосіб пояснення незрозумілих слів до другої половини XVI ст. був основним видом словникової роботи в Україні. Наприклад, у Пересопницькій Євангелії (1556–1561) налічується близько 200 глос (перекладів, пояснень).

Першим Українським словником був рукописний „Лексисъ съ толкованіемъ словенскихъ словъ просто”, укладений між 50-ми і 90-ми рр. XVI ст. У ньому вміщено 896 старослов'янських слів, проти 769 з яких подано українські переклади. Другим

відомим і першим друкованим словником став „Лексисъ сирѣчь реченія въкратцѣ собранъны и из словенського языка на простый руськый дьялектъ истолъкованы” Лаврентія Зизанія, який вийшов у Вільні 1596 року. Ця праця містить 1061 словникову статтю, до старослов’янських слів подано по одному, а часом і більше українських слів, іноді значення слова автор пояснює за допомогою опису, наводить приклади.

Найвищим досягненням української лексикографії давньої доби став „Лексиконъ славено-росскій и именъ тлъкованіє” Памви Беринди, виданий у Києві 1627 року. У ньому дві частини: близько 5600 статей (переклади старослов’янських слів українською мовою) і 1400 статей – етимологія біблійних власних особових і топонімічних назв. Переклади зроблено тогочасною українською загальнонародною або книжною мовою, іноді даються тлумачення слова. Слова записано відповідно до тодішнього правопису.

Енциклопедичні і філологічні словники.

Залежно від призначення і характеру пояснення словникової матеріалу словники поділяють на **енциклопедичні** та **лінгвістичні**.

Словники бувають **енциклопедичні** (у них подано інформацію про ті чи інші явища дійсності, країни, події, людей і т. д.) і **лінгвістичні** (у них з’ясовується значення слів, характеризуються їхні особливості). Енциклопедичні словники зосереджують увагу на денотаті, лінгвістичні – на слові. До реєстру енциклопедичного словника входять тільки іменники та іменникові словосполучення, що означають як загальні, так і власні назви; до реєстру лінгвістичного словника – як правило, усі частини мови, причому іменники майже виключно ті, які означають загальні назви.

Про певні відмінності між цими двома різновидами словників свідчить опис того самого слова в «Українському радянському енциклопедичному словнику» і в «Словнику української мови» (в 11 томах).

В енциклопедичному словнику:

ЖУРНАЛ (франц. *le journal*) – періодичне друковане видання, що виходить щотижня, щодаки, щомісяця, один раз на

2 тижні, на 2 місяці, на квартал чи рідше. За характером і напрямом Ж. поділяються на політичні, літературні, наукові та спеціальні (галузеві), для жінок, молоді, дітей тощо; ілюстровані й неілюстровані. Як і газети, Ж. відіграють велику роль у громад, житті, відображаючи ідеологію класів, політику партій. Ж. з'явилися в Європі в 2-ій пол. 16 ст. (Кельн, 1583). Перші Ж. на Україні припадають на поч. 19 ст. («Харьковский Демокрит», 1816; «Украинский вестник», 1816-19; «Украинский журнал», 1824-25). В 1861-62 в Петербурзі виходив перший укр. літ.-науковий і громадсько-політичний Ж. «Основа». На Західній Україні першим укр. Ж. були «Вечорниці» (1862-63).

У лінгвістичному словнику (стаття наводиться зі скороченням):

ЖУРНАЛ, у, ч. 1. *Періодичне друковане видання у вигляді книжки.* Вчора до мене звернулась редакція одного з нових великих журналів., з проханням дати їм щось до першої книжки (Коцюб., III, 1956, 416); Аліна сиділа на кормі й одверто сумувала, удаючи, що читає гумористичний журнал (70. Янов., I, 1958, 471).

2. *Книга чи зошит для систематичних записів про що-небудь.* [Лазарев:] В такому випадку прошу вас записати до корабельного журналу: лейтенант Лазарев просить висадити його на берег (Довж., Зач. Десна, 1957, 418); // *Книга для обліку відвідування та успішності учнів.* Вона сіла за стіл і, розгорнувши класний журнал, зробила переключку (Донч., IV, 1957, 294).

Повністю до компетенції мовознавства належать лінгвістичні словники, а енциклопедичні – це предмет передусім окремих галузей науки чи науки в цілому, хоч у них наявні й тлумачення семантики окремих слів, як це видно з наведеного вище прикладу.

В **енциклопедичних** словниках розкривається поняття – подається опис предметів, явищ, подій. У них міститься також інформація про видатних державних і політичних діячів, учених, діячів культури. Енциклопедичні словники є загальні (або універсальні) і галузеві (або спеціальні). Прикладами загальних енциклопедій в українській мові є УРЕ (Українська Радянська Енциклопедія), яка вийшла двома виданнями: перше видання

в 17-ти томах здійснено у 1959–1965 рр., друге – у 12-ти томах у 1977–1985 рр. українською і російською мовами; Український Радянський Енциклопедичний Словник у трьох томах виходив двома виданнями – у 1966–1968 рр. та в 1985–1987 рр. Зразок статті із УРЕ:

Абсурд (від лат. *absurdus* – немилозвучний, безглуздий) – 1) У щоденному слововживанні – нісенітниця. 2) В математиці та логіці – твердження, що не має ніякого смислу в межах даної теоретичної системи, принципово несумісне з нею. Проте твердження, яке є А. у даній системі, може в певних випадках мати смисл в іншій.

Біле озеро — озеро на Пн. Волинської обл. УРСР. Пл. 3,5 км², найбільша глиб. 13,5 м. Протокою з'єднане з Дніпровсько-Бузьким каналом. Живлення за рахунок підземних вод та водообміну з Прип'яттю. Рибальство.

З 1993 р. в Україні зусиллями Наукового товариства ім. Тараса Шевченка у Львові та Фонду Енциклопедії Українознавства почала виходити «Енциклопедія Українознавства. Словникова частина. Це репринтне відтворення видання 1955–1984 рр., укладене провідними українськими вченими, котрі вимушені були жити й працювати за кордоном. Головний редактор – професор доктор Володимир Кубійович. «Енциклопедія Українознавства» – невичерпне джерело наукової інформації про матеріальне, культурне й політичне життя українського народу з незапам'ятних часів аж до 60-х років 20 століття».

Спеціальні енциклопедії є зібранням і систематизацією знань, що стосуються певної галузі науки, техніки. Такими є медична енциклопедія, педагогічна, сільськогосподарська, хімічна, фізична та ін.

У **лінгвістичних** словниках пояснюється слово. Лінгвістичні словники є одномовними, двомовними, багатомовними. В одномовних словниках у певному аспекті розкриваються особливості слів, що вживаються в одній, певній мові. Залежно від аспекту з'ясування слова та призначення словника розрізняють одномовні словники таких типів: тлумачні, історичні, орфоепічні, орфографічні, етимологічні, словники іншомовних слів, термінологічні, граматичні, інверсійні, частотні, діалектні,

словники мови окремих письменників, ономастичні, словотворчі, морфемні, словники синонімів, омонімів, паронімів, антонімів, перифраз, фразеологічні.

Тлумачний словник – це словник, у якому засобами рідної мови розкриваються значення слова, відзначаються граматичні і стилістичні особливості його, наводяться зразки вживання слова у кожному з наведених значень. Таким в українській мові є одинадцятитомний «Словник української мови» (1970–1980 рр.), у якому вміщено понад 134 000 слів. Словник підготовлено працівниками Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні АН України й опубліковано у видавництві «Наукова думка». У 1983 р. його було відзначено Державною премією СРСР.

Етимологічні словники розкривають відомості про походження слів, первісне значення їх, подають найдавніші форми Ішата відзначають звукові зміни, яких зазнавало слово у процесі свого життя. Таким в українській мові має бути семитомний «Етимологічний словник української мови», три томи якого вийшли у 1982 (I), 1985 (II), 1989 (III) роках.

Словники іншомовних слів фіксують слова, засвоєні рідною мовою з інших мов, відзначають, з якої мови і якого слова та його форми засвоєне кожне з них, розкривають його значення. Отже, ці словники поєднують особливості етимологічних і тлумачний словників. У 1974 р. Головна редакція УРЕ АН УРСР випустила «Словник іншомовних слів» за редакцією чл.-кор. АН УРСР О. С. Мельничука. У словнику зібрано й подано пояснення часто вживаних іншомовних слів і термінів із різних галузей науки, всього близько 24 000 слів. Словник призначений для широких кіл громадськості. До 1987 р. його було тричі перевидано. Зразок статей із названого «Словника іншомовних слів»: Альтернатива (франц. *alternative*, від лат. *alternare* – чергую, змінюю) – необхідність вибору між двома можливостями, що включають одна одну; кожна з цих можливостей.

Пакт (від лат. *pactum* — договір) – 1) Міжнародний договір, який має велике політичне значення. 2) В буржуазних країнах – угоди між політичними партіями, профспілками та іншими організаціями про спільний виступ на виборах тощо.

Орфографічні словники подають відомості про нормативне написання слів і їх граматичних форм. Українська

лексикографія має орфографічні словники різного призначення: для початкової школи, для загальноосвітньої середньої школи, для широких кіл громадськості. Найбільш повним із них є «Орфографічний словник української мови» – укладачі С. І. Головащук, М. М. Пещак, В. М. Русанівський, О. О. Тараненко. У цьому словнику зареєстровано близько 120000 слів, він вийшов у видавництві «Довіра» в 1994 р. Зразки статей з цього словника:

відвезти, -зу, -зеш, -земо, -зете; *мин.* -віз, -везла
відвернення, -я

дисциплінованість, -ності, *ор.* -ністю перекриття, -я, *р. мн.*
-иттів і -ить

Орфографічні словники водночас є довідниками з нормативного наголошення слів: наголос позначений у кожному реєстровому слові, у похідній граматичній формі.

Орфоепічні словники інформують про правильну літературну вимову й наголошення слів, їх форм. Слова та їх форми або частини, що мають вимовні особливості, подаються фонетичною транскрипцією.

Українська літературна мова у своєму розпорядженні має такі орфоепічні словники: «Українська літературна вимова і наголос», Словник-довідник» (К.: Наук, думка, 1973, близько 50000 слів); М. І. Погрібний «Словник наголосів» (К.: Рад. шк., 1959 (I вид.); 1964 (II вид) та «Орфоепічний словник» (К.: Рад. шк., 1984).

Зразок статей зі словника «Українська літературна вимова і наголос»:

відвезти [веи], зу, зеш, зе, зенмо, зете, зуть; *мин. ч.* віз, веизла, веизло, веизли; *нак. сп.* вези

відвернення [неин' :а] людство [л' у1 дзство], ва
розжалобити [ож:а';бие], блю, биеш

Словотворчий словник допомагає з'ясувати, як утворене те чи інше похідне слово, за допомогою яких словотворчих засобів, на основі якого слова, у яке словотвірне гніздо воно входить. Слова у такому словнику розміщені словотвірними гніздами (тобто сукупністю однокорених слів, спільних за значенням; першим розміщене непохідне слово, що виступає основою для творення інших слів; кожне попереднє слово є основою

для утворення наступного слова, наступних слів). У кожному наступному слові виділені твірна основа й словотворчий засіб.

Сучасна українська мова не має словотворчого словника. Невеликий за обсягом такий словник міститься у праці В. О. Горпинича «Будова слова і словотвір». Довідником для з'ясування особливостей творення багатьох українських слів може бути, крім названого, «Школьный

словообразовательный словарь русского языка» О. М. Тихонова (Посібник для учителів. – М.: Просвещение, 1978 (I вид.); 1986 (II вид)); його двотомний «Словообразовательный словарь русского языка», що містить 145000 слів і побачив світ у 1985 р., та «Українсько-російський словотворчий словник» С. С. Сікорської (К.: Рад. шк., 1985).

Термінологічні словники – це словники, в яких зібрані, систематизовані терміни, вживані у певній галузі науки, розтлумачено значення їх, названо походження. Такі словники можуть бути одномовними і двомовними (перекладними).

Українська мова має термінологічні словники з багатьох галузей науки: мінералогії, біології, медицини, математики, тепломеханіки та газотехніки, літературознавства, мовознавства, спорту, «Словник лінгвістичних термінів», складений Є. В. Кротевичем та Н. С. Родзевич, вийшов у видавництві АН УРСР у 1957 р.; під такою самою назвою у 1985 р. київське видавництво «Вища школа» випустило в світ словник, складений Д. І. Ганичем та І. С. Олійником. Останній є двомовним – українсько-російським перекладним словником і, звичайно, тлумачним.

Фразеологічні словники – це словники, в яких зібрано й розкрито значення фразеологічних одиниць. Такі словники є одномовні і двомовні. В одномовних фразеологічних словниках, які є тлумачними, розкривається значення фразеологізмів, вживаних у рідній мові, наводяться варіанти їх, іноді подається стилістична й граматична характеристика. Наводяться зразки вживання фразеологізму у різних стилях літературної мови. Такими словниками в українській літературній мові є «Фразеологічний словник» Н. О. Батюк (К.: Рад. письм., 1968), «Фразеологічний словник української мови» у двох томах (К.: Вища шк., 1982) та «Словник українських ідіом» (К.: Рад. письменник,

1968, понад 2200 ідіом) Е. М. Удовиченка, «Крилаті вислови в українській літературній мові» А. П. Коваль та В. В. Коптілова (2-ге вид., перероб. і доп. К.: Вид-во при Київ. держ. ун-ті, 1975), а також збірки «Українські народні прислів'я та приказки», що різним обсягом видавалися у різні роки. У 1993 р. побачив світ двотомний «Фразеологічний словник української мови» (К.: Наук, думка), призначений для широкого кола читачів.

Двомовні фразеологічні словники це перекладні словники. В них до наведених фразеологізмів однієї мови подаються фразеологічні відповідники іншої, як це зроблено в «Українсько-російському і російсько-українському фразеологічному словнику», складеному І. С. Олійником та М. М. Сидоренко (К.: Рад. шк., 1978), чи в праці «Англо-український фразеологічний словник» С. Т. Баранцева (1969).

Двомовні словники – словники **перекладні**. У них подано переклад слів з однієї мови на іншу (з якої на яку – відображено у назві словника). Поруч із перекладом уміщено типові приклади і слів у різних значеннях, оскільки у різних мовах похідні і відповідних слів не збігаються, хоча основне значення в них спільне. До того ж у різних мовах неоднакова система омонімів, тому на іншу мову такі слова перекладаються не одним, а кількома відповідниками, напр.: *лицо* – укр. *лице, обличчя, вид, особа*; рос. *залог* – укр. *застава* (віддати під заставу), *запорука* (запорука миру), *стан* (дійсний стан).

Українська лексикографія має чимало перекладних словників, серед них – словники «Русско-украинский словарь» та «Українсько-російський словник».

За мірою охоплення л е к с и к и лінгвістичні словники поділяються на **загальномовні** (тією чи іншою мірою охоплюють усю лексику мови, не вирізняючи тих чи інших і семантичних категорій) і **спеціальні** (подають лексику тільки певного роду, певної семантичної категорії).

За тим, скількох мов стосується словник, лінгвістичні словники бувають одномовні і перекладні.

Одномовні словники за призначенням можна поділити приблизно на такі підгрупи:

тлумачні – стосуються насамперед семантики слів; сюди належать *загальномовні тлумачні* словники, які охоплюють більш-менш усю лексику, а також спеціальні словники *фразеологізмів* та *крилатих слів*, у яких не тільки фіксуються ці категорії лексики, а й розглядається значення окремих лексичних одиниць; словники *іншомовних слів*, які охоплюють порівняно недавно запозичену лексику, з'ясовують походження й значення окремих запозичених слів; *термінологічні* словники, у яких розкривається значення термінів із певної галузі науки;

нормативні – утверджують сучасну літературну норму у вживанні, наголошуванні, написанні слів; сюди належать *орфографічні* словники, у яких подається нормативне написання слів; *орфоепічні* словники та словники *наголосів*, що містять інформацію про літературну вимову слів; словники *правильного мовлення*, у яких звертається увага на можливі помилки у використанні слів, у вимові, наголошуванні їх; словники *скорочень* тощо; *вибіркові* – подають певні категорії нормативної лексики без обов'язкового тлумачення лексичних значень окремих слів; сюди можна віднести словники *синонімів*, *антонімів*,

омонімів, *паронімів*, *власних назв*; а також словники *фразеологічні* (без тлумачення значення фразеологічних одиниць), *прислів'їв* та *приказок*, *крилатих слів*, *сталих порівнянь* тощо;

генетичні – так чи інакше розкривають походження та розвиток значення слова (тобто його генезу) через його структуру, зв'язок з іншими словами; сюди належать насамперед *етимологічні* словники, які з'ясовують походження слів та зміни в їхньому значенні й звуковому оформленні; *морфемні й словотвірні*, які розглядають будову слів; а також певною мірою *зворотні* (інверсійні) словники, у яких слова розташовано за алфавітом кінця слова;

функціональні – відображають вживання окремих лексичних одиниць, можливості поєднання їх, використання в побудові висловлювань; сюди належать *асоціативні*, *частотні* словники; словники *епітетів*, *рим*, *мови окремих письменників*;

ненормативної лексики – реєструють лексику, пов'язану з тими чи іншими періодами існування мови, з окремими групами мовців; сюди належать *історичні* словники, які подають

лексику певної історичної епохи; *діалектологічні* словники, що фіксують лексику якоїсь місцевості, території; словники *жаргонізмів, арготизмів, дитячої лексики*.

Перекладні словники за призначенням в основному бувають двох типів:

загальномовні – більш чи менш повно охоплюють лексику мови, до слів якої подаються відповідники;

спеціальні, у яких перекладається лексика лише певної категорії; це найчастіше перекладні термінологічні словники.

Перекладні словники здебільшого двомовні, але бувають і багатомовні.

Слова в словнику розташовуються, як правило, в алфавітному порядку, рідко – за кореневими гніздами, за темами. Слово, яке пояснюється чи перекладається, називається *реєстровим* (заголовним). Воно звичайно виділяється іншим шрифтом, має при собі позначки, що характеризують його з граматичного, стилістичного та інших поглядів. Реєстрове слово разом із поясненням, перекладом і т. д. становить *словникову статтю*.

ПРАКТИЧНИЙ БЛОК

Тема: Предмет і завдання фонетики. Голосні та приголосні звуки, їх класифікація

Теоретичні питання

1. Предмет і завдання фонетики.
 2. Зв'язок фонетики з іншими розділами мовознавства.
- Основні фонетичні одиниці.
3. Голосні звуки, їх класифікація за горизонтальним рухом язика, ступенем підняття язика до піднебіння та участю губ.
 7. Позиційні чергування голосних звуків у наголошених та ненаголошених складах [e] – [eu] – [ue], [u] – [ue] – [eu], [o] – [ou].
 8. Приголосні звуки, їх класифікація. Співвідносні пари за дзвінкістю-глухістю, шиплячістю –свістячістю, твердістю-м'якістю.

Студенти повинні знати терміни, їх значення: фізіолого-артикуляційний, акустичний і лінгвістичний аспекти, активні та пасивні мовні органи, рухомі та нерухомі мовні органи, голосний звук, високе, середнє, низьке піднесення (підняття), передній, середній, задній ряд, лабіалізовані, нелабіалізовані звуки; приголосний звук, сонорний, шумний, дзвінкий, глухий звук; губний, зубний, передньоязиковий, середньоязиковий, задньоязиковий, горловий (глотковий); проривний (вибуховий, зімкнений); фрикативний (щілинний), африкат (змичний), зімкнуто-прохідний, носовий, боковий, вібрант (дрижачий), плавний; твердий, м'який (палаталізований), напівм'який (пом'якшений); свистячий, шиплячий звук.

Практичні завдання

Доленко М. Т. та ін. Сучасна українська мова: Збірник вправ, 1989, впр. 12. Виписати з поданого речення всі приголосні (без повторень) і охарактеризувати їх за схемою: за участю шуму і голосу (сонорний, шумний: дзвінкістю-глухістю), за місцем творення, за способом творення, твердістю-м'якістю, шиплячістю-свістячістю.

Мирно жити – щасливим бути.

Тема: Асиміляція приголосних. Дисиміляція приголосних. Спрощення приголосних

Теоретичні питання

1. Асиміляція приголосних, її різновиди (повна і часткова, регресивна і прогресивна).
2. Регресивна асиміляція (за звучністю, м'якістю, місцем і способом творення).
3. Прогресивна асиміляція. Подовжені приголосні.
4. Дисиміляція приголосних, її різновиди (навести на кожен із них приклади).
5. Спрощення в групах приголосних.

Студенти повинні знати терміни, їх значення: асиміляція; асиміляція прогресивна, регресивна, орфографічна, орфоепічна, контактна, на віддалі (дистантна), повна, часткова; подовження, подвоєння; дисиміляція прогресивна, регресивна, контактна (суміжна), на віддалі (дистантна), спрощення.

Практичні завдання

Доленко М. Т. та ін. Сучасна українська мова: Збірник вправ, 1989, впр. 22, 23, 40, 27, 29.

Тема: Склад. Наголос. Фонологічна система української мови. Морфологія української мови

Теоретичні питання

1. Склади, типи складів. Основні закономірності складоподілу в українській мові.
2. Наголос, його особливості в українській мові (динамічний, вільний, рухомий).
3. Фонема, зв'язок між звуком і фонемою. Склад голосних та приголосних фонем української мови.
4. Чергування в системі голосних так приголосних фонем.

Студенти повинні знати терміни, їх значення: склад (відкритий, закритий; прикритий, неприкритий, умовно закритий; кінцевий, початковий, серединний, наголошений, ненаголошений); наголос словесний, музичний, динамічний (силовий), кількісний, постійний (фіксований), змінний (вільний), закріпленний, рухомий; основний, побічний, логічний, синтагматичний

(тактовий), фразовий, емпатичний; фонологія, фонема, основний вияв фонем, варіант, інваріант фонем, позиційні, комбінаторні, факультативні варіанти, фонематична транскрипція; фонеморфологія (морфонологія), морфема, варіант морфеми, морфи, історичні (морфологізовані) чергування, випадна фонема, вставна фонема, нульова фонема; I, II палаталізація задньоязикових, чергування губних, занепад редукованого, однотипні фонем, різнотипні фонем, словозміна, словотворення.

Практичні завдання

Доленко М. Т. та ін. Сучасна українська мова: Збірник вправ, 1989, впр. 36, 37 (усно) С. 23; завд. 24 (усно), 25(усно) С. 24–25; впр. 44 (усно), 45 С. 25–26; впр. 55.

Тема: Орфоепія. Українська графіка. Виникнення і розвиток письма

Теоретичні питання

1. Орфоепія. Значення орфоепічних норм, причини їх порушення.

2. Основні правила української вимови голосних звуків.

3. Основні правила української вимови приголосних звуків, окремих звукосполучень (-тч-, -ться, -жся та ін.).

4. Виникнення і розвиток письма.

5. Українська графіка, її завдання.

6. Український алфавіт (азбука), його писана та друкована форми:

букви на позначення голосних фонем;

букви на позначення приголосних фонем.

7. Співвідношення між буквами і звуками української мови: (букви, позбавлені звукового значення, букви, що позначають сполучення двох звуків, букви, що позначають у різних позиціях різні звуки).

8. Позначення на письмі м'якості приголосних. Правила вживання м'якого знака.

9. Позначення на письмі вимови Я, Ю, Є, Ї як двох звуків у позиції після твердих приголосних. Вживання апострофа.

Студенти повинні знати терміни, їх значення: графіка, письмо, предметне, піктографічне, ідеографічне (ієрогліфічне), складове, алфавітне (звукове, буквено-звукове); глаголиця,

кирилиця; буква (літера), алфавіт (азбука, абетка), дефіс, апо-
строф, м'який знак.

Практичні завдання

Доленко М. Т. та ін. Сучасна українська мова: Збірник вправ, 1989, впр. 63, 65, 72, 73.

Тема: Українська орфографія

Теоретичні питання

1. Орфографія української мови та її особливості. Принципи української орфографії, суть і значення кожного з них
2. Вживання великої букви.
3. Написання складних слів разом, окремо, через дефіс.
4. Правопис префіксів.
5. Правопис найуживаніших суфіксів.
6. Правопис прізвищ і географічних назв.
7. Правопис слів іншомовного походження.

Практичні завдання

1. Доленко М. Т. та ін. Сучасна українська мова: Збірник вправ, 1989, завд. 36 (усно) впр. 78, 79, 81, 85.

Тема: Слово як основна одиниця мови

Теоретичні питання

1. Предмет і завдання лексикології української мови.
2. Однозначні і багатозначні слова. Пряме і переносне значення слова.
3. Омоніми і способи їх творення. Пароніми.
4. Синоніми, їх типи за значенням. Антоніми, їх типи і стилістичні функції.
5. Основні лексичні шари української літературної мови, їх соціально-історична зумовленість.
6. Шляхи і способи засвоєння іншомовних слів українською мовою.
7. Склад української лексики з стилістичного погляду.
8. Лексика української мови щодо сфери її вживання (діалектизми, професіоналізми, жаргонізми й арготизми).
9. Застарілі слова та неологізми.

Студенти повинні знати терміни, їх значення: лексикологія, лексика, лексема; лексичне значення, граматичне значення слова; однозначне (моносемантичне), багатозначне (полісемантичне) слово, полісемія; пряме, переносне значення, метафора, метонімія, синекдоха, персоніфікація, епітет, тропи; омоніми, повні і часткові омоніми, омографи, омофони, омоформи; пароніми; синоніми, домінанта, синонімічний ряд, абсолютні (тотожні), семантичні (ідеографічні), стилістичні, семантико-стилістичні, контекстуальні синоніми; перифрази, евфемізми; антоніми, контекстуальні антоніми, антитеза, оксиморон (оксюморон); лексичні шари української мови, старослов'янізми, інтернаціоналізми, лексичні кальки, напівкальки; активна, пасивна лексика; архаїзми, власне архаїзми (стилістичні архаїзми), історизми (матеріальні архаїзми); неологізми, авторські (індивідуально-авторські), загальноновживані, семантичні неологізми, okazіоналізми; лексика загальноновживана (стилістично нейтральна), суспільно-політична, офіційно-ділова, науково-термінологічна, виробничо-професійна, експресивно-емоційна (або емоційна), специфічно-побутова, розмовно-побутова; діалектизми територіальні, соціальні, жаргонізми, арго (арготизми); терміни, професіоналізми.

Практичні завдання

1. Доленко М. Т. та ін. Сучасна українська мова: Збірник вправ, 1989, впр. 103 (усно); 113, 114, 120. впр. 125 (усно), 127, 130; впр. 137

2. З'ясувати, користуючись „Коротким тлумачним словником української мови” значення слів: *лад, наступати, свіжий*.

3. Користуючись синонімічним словником, підібрати до наведених слів синоніми: лелека, Батьківщина, сміливий, талановитий, сміятися, розмовляти, щиро, старанно.

Тема: Українська лексикографія. Типи словників. Фразеологія української мови

Теоретичні питання

1. Предмет і завдання лексикографії.

2. Енциклопедичні словники. та типи найважливіших філологічних словників: тлумачні, діалектні, історичні, етимологічні, термінологічні, орфоепічні, орфографічні словники,

перекладні, словники наголосів, іншомовних слів, синонімів, антонімів, паронімів, фразеологізмів; зворотні і частотні словники; словники мови окремих письменників.

3. Загальне поняття про фразеологічні одиниці.

4. Основні типи фразеологічних одиниць: фразеологічні єдності; фразеологічні зрощення; фразеологічні сполучення; фразеологічні вирази.

5. Джерела фразеології української літературної мови.

Студенти повинні знати терміни, їх значення: лексикографія, тлумачні, діалектні, історичні, етимологічні, термінологічні, орфоепічні, орфографічні словники, перекладні, словники наголосів, іншомовних слів, синонімів, антонімів, паронімів, фразеологізмів; зворотні і частотні словники.

Практичні завдання

1. Доленко М. Т. та ін. Сучасна українська мова: Збірник вправ, 1989, впр. 146, 147.

2. Виписати окремо з енциклопедичного і тлумачного словника статті до слів **казка, кобзар**.

3. Скласти бібліографічний покажчик найважливіших філологічних словників (прізвище та ініціали автора, точна назва словника, місце і рік видання, якщо авторів чи укладачів багато, то тоді вказується, за чиєю редакцією вийшла книжка).

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

Базова

1. Доленко М. Т. Сучасна українська мова / Доленко М. Т., Дацюк І. І., Кващук А. Г. – К.: Вища школа, 1987.
2. Жовтобрюх М. А. Курс сучасної української літературної мови / Жовтобрюх М. А., Кулик Б. М. – Ч. 1. – К.: Вища школа, 1972.
3. Сучасна українська літературна мова / За ред. О. Д. Пономарева. – К.: Либідь, 1998.
4. Сучасна українська літературна мова / За ред. М. Я. Плющ. – К.: Вища школа, 1994; 2000.
5. Український правопис. – 4-те видання. – К.: Наукова думка, 1993 – 2015.

Допоміжна

1. Бабич Н. Д. Основи культури мовлення / Н. Д. Бабич. – Львів: Світ, 1990.
2. Бабич Н. Д. Практична стилістика і культура української мови / Н. Д. Бабич. – Львів: Світ, 2003.
3. Винницький В. М. Наголос у сучасній українській мові / В. М. Винницький. – К.: Радянська школа, 1984.
4. Волох О. Т. Сучасна українська літературна мова: Вступ. Фонетика. Орфоепія. Графіка і орфографія. Лексикологія. Фразеологія. #Лексикографія. Словотвір / О. Т. Волох. – К.: Вища школа, 1986.
5. Жовтобрюх М. А. Історична граматика української мови / М. А. Жовтобрюх. – К.: Вища школа, 1980.
6. Жовтобрюх М. А. Українська літературна мова / М. А. Жовтобрюх. – К.: Наукова думка, 1984.
7. Карпенко Ю. О. Вступ до мовознавства / Ю. О. Карпенко. – Київ-Одеса: Либідь, 1991.
8. Лобода В. В., Скуратівський Л. В. Українська мова в таблицях / Лобода В. В., Скуратівський Л. В. – К.: Вища школа, 1993.
9. Пономарів О. Д. Стилiстика сучасної української мови. – К.: Либідь, 1992.
10. Сучасна українська літературна мова: Вступ. Фонетика / За заг. ред. І. К. Білодіда. – К.: Наукова думка, 1969.
11. Сучасна українська літературна мова: Лексика. Фразеологія / За заг. ред. І. К. Білодіда. – К.: Наукова думка, 1973.
12. Сучасна українська літературна мова: Стилiстика / За заг. ред. І. К. Білодіда. – К.: Наукова думка, 1973.

13. Тоцька Н. І. Сучасна українська літературна мова: Фонетика, орфоепія, графіка, орфографія / Н. І. Тоцька. – К.: Вища школа, 2002,
14. Шевченко Л. Ю., Різун В. В., Лисенко Ю. В. Сучасна українська мова: Довідник / Шевченко Л. Ю., Різун В. В., Лисенко Ю. В. – К.: Либідь, 1993.
15. Ющук І. П. Вступ до мовознавства / І. П. Ющук. – К.: Либідь, 2003.
16. Ющук І. П. Українська мова / І. П. Ющук. – К.: Либідь, 2003.

Навчальне видання

ГРИЩЕНКО О. В.

**ПРАКТИКУМ ІЗ СУЧАСНОЇ
УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ**

Навчальний посібник

Формат 60x84 1/16. Ум. друк. арк. 6,0. Тираж 300 пр. Зам. № 534-576.

ВИДАВЕЦЬ І ВИГОТОВЛЮВАЧ
Товариство з обмеженою відповідальністю фірма «Іліон».
54038, м. Миколаїв, вул. Бузника, 5/1.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 1506 від 25.09.2003 р.